

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة روم ايدى للبحوث الإسلامية / Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN: 2564-7903

Yıl/Year: 1 - İlkbahar/Spring 2018 - Sayı /Issue: 1

TRAKYA
ÜNİVERSİTELER BİRLİĞİ
İlahiyat Fakülteleri

CELÂLEDDİN ED-DEVVÂNÎ'NİN ESERLERİ VE ÖZET OLARAK TANITIMI*

Mustafa Akman*

ÖZ

XV. yüzyıl İslâm dünyasının önemli bilginlerinden Celâleddin Devvânî'nin eserlerinin vefatından önce başta İran ve Osmanlı toprakları olmak üzere İslâm dünyasının birçok yerinde tanınması, henüz hayatta iken şöhretinin yayıldığını göstermektedir. Bu şöhreti sebebiyle çeşitli İslâm ülkelerinden pek çok talebe kendisinden ilim tahsili için Şirâz'a gelmiş, daha sonra bu öğrenciler vasıtasıyla oldukça geniş bir "Devvânî Ekolü" oluşmuştur.

Devvânî, şerh ve hâşiye döneminin önemli simalarından biridir. Onun uzun ilim hayatında ortaya koyduğu eserleri bir bütün olarak göz önüne alındığında, çok yönlü bir âlim olduğu ve çeşitli sahalarda eserler verdiği anlaşılmaktadır. Devvânî, Kelâm ilminin yanında Fıkıh, Tefsir, Hadis ve Tasavvuf sahasında da eserler kaleme almıştır. Bununla beraber yazarımızın eserlerinin büyük çoğunluğunun aklî ilimler hakkında ve bunlar içerisinde felsefî ağırlığın daha fazla olduğu da görülmektedir.

Bu makalede, yazdığı eser, şerh ve hâşiyeler ile değişik sorulara cevâb vermesinin yanında kendi döneminin fikir hayatını öğrenmemize yardımcı olan Devvânî'nin, tespit edip inceleme imkânı bulabildiğimiz eserlerini tanıtırak onun bu vesileyle ilim camiasına katkılarını ortaya koymak istiyoruz.

Anahtar Kavramlar: Devvânî, Kelâm, Felsefe, Eser, İlim.

CELÂLEDDİN ED-DEVVÂNÎ'S WORKS AND ABSTRACT INTRODUCTION

Abstract

The recognition of the works of Celâleddin Devvanî, one of the most important

*Bu çalışma, *Celâleddin ed-Devvânî ve Ahlakî, Siyasî, Felsefî, Tasavvufî ve Kelâmî Görüşleri*, (İstanbul: Ensar Neşr. 2017) isimli eserimizin ilgili bölümünün (115-141) ilave bilgi ve değerlendirmelerle genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, makman64@gmail.com

scholars of the Islamic world of the 15th century, in many parts of the Islamic world, especially in the Iranian and Ottoman lands before his death, shows that reputation was spreading while he was alive. Due to this reputation, many students from various Islamic countries came to Shiraz to collect knowledge from him, and then through these students a very large "Devvânî School" has formed.

Devvânî is one of the important faces of the explanation and footnote period. When we considered his works which he revealed in his long scientific life, as a whole, it is understood that he was a versatile scholar and gave works in various fields. Beside kalâm science, Devvânî have received works in the field of fiqh, tafsir, hadith and mysticism. However, it is also seen that the vast majority of the works of our writer are of mental science, and there is more of a philosophical weight in these.

In this article, we want to reveal his contribution to the science community by introducing the works that we can find and examine, of Davvani who helped us to learn the idea life of his period as well as giving answers to various questions by his explanation, footnote and works.

Keywords: Devvânî, Theology, Philosophy, Work, Science.

Giriş

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri zamanında yetişip önemli görevler üstlenen Celâleddîn ed-Devvânî (830-908/1427-1502), yaşadığı yüzyılın büyük âlimlerinden biridir. İtikâdî ekoller içerisinde kendisini Eş'arilikte konumlandıran Devvânî, Osmanlı medreselerinde eserleri okunan önemli kelâmcılardan ve aynı zamanda Osmanlı kelâm düşüncesinin şekillenmesinde etkili şahsiyetlerden biridir.

Sadeddin Teftâzânî (ö. 797/1395) ve Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413) gibi başta kelâm olmak üzere çeşitli sahalarda otorite kabul edilen âlimlerden sonra gelerek onların geleneğini devam ettirmesinin yanı sıra, Sühreverdî el-Maktûl'ün (ö. 587/1191) kurduğu işrâk felsefesini ve Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) sistemleştirdiği vahdet-i vücûd görüşünü benimsemiş ve bu sahalarda eserler kaleme almıştır. Bu özellikleriyle o, İslâm düşüncesinin ana akımları olan Felsefe, Kelâm ve Tasavvuf tarihi açısından son derece önemli bir yere sahiptir. Kelâmla felsefenin katıştırıldığı Gazzâlî (ö. 505/1111) sonrası İslâm düşüncesinin tipik temsilcilerinden biri olan Devvânî, Kelâm, Felsefe, Mantık, Tefsir, Hadis vb. çeşitli sahalarda eserler vermesine rağmen, özellikle felsefî görüşleriyle tanınmıştır.

Onun bir kelâmcı olarak konuyla ilgili eserlerinde keşfi, bir metot ve bilgi kaynağı olarak kabul etmesi, düşüncesindeki tasavvufî izlerin en bariz örneklerinden biridir. Devvânî'nin tasavvufî fikirlere sahip ve bu bağlamda felsefe ile tasavvufun bir karışımı denebilecek işrâk

felsefesine büyük bir meylinin olduğu da bilinmektedir. Nitekim kelâma dair eserlerine de işrâkiliğinin yer yer yansımış olması onun önemli bir hususîyetidir.

Diğer ilimlere paralel kelâmı da Adudüddin İcî'den (ö. 756/1355) itibaren şerh ve hâşiye geleneği başlayıp Devvânî ile zirveye ulaşmış, dolayısıyla kelâm ilmi gerileme dönemine girmiştir. Buna karşın tasavvufi düşünce felsefeleşerek geniş bir çevre bulmuştur. İşte bu çevreye mensup kelâmcılardan biri de Devvânî'dir. Kelâmî görüşlerini tez konusu olarak çalıştığımız Devvânî, İbnu'l-Arabî'nin felsefesini benimsemiş ve çeşitli konulardaki görüşlerini onun özellikle vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde ifade etmiştir. Kendisi de felsefî kelâmın temsilcisi olarak ahlâk, siyâset gibi çeşitli konularda görüşler belirtmiş ve bu çerçevede eserler yazmıştır. Devvânî, düşüncelerinde kimi zaman kelâm ve tasavvuf yönü ağırlık kazandığı halde kendisinden sonra özellikle felsefeye ilgi duyanlar tarafından örnek alınmıştır. Osmanlı medreselerinde tercih edilmesinin en önemli nedeni de bu hususmuş gibi gözükmektedir.

Başka bir ifadeyle eserleri büyük alaka gören Devvânî'nin, Felsefenin Kelâm ve Tasavvuf tarafından içselleştirildiği, şerh ve hâşiyeciliğin çok rağbette olduğu eklektik bir zihniyetin bilgini olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla Devvânî'yi, kendi döneminde felsefe- din uzlaşısı amacıyla çalışmış bir düşünür olarak görmek mümkündür.

1. Eserlerinin İçeriği

Devvânî'nin çalışmalarının önemli bir kısmı, Sühreverdî, Nasreddin Tûsî (ö. 672/1273), Kâdî Beydâvî (ö. 685/1286), İcî, Cürçânî ve Teftâzânî gibi kendisinden önceki âlimlerin eserlerinin şerh ve hâşiyelerinden meydana gelmektedir. Bu simalara, eserlerine şerh ya da hâşiye yazmamakla birlikte pek çok görüşünü kabul ettiği İbnu'l-Arabî de ilave edildiğinde, Devvânî'nin etkisinde kaldığı veya görüşlerini tartıştığı kişilerin en önemlileri sıralanmış olur. Anılan isimlerden Sühreverdî'nin işrâk felsefesinin kurucusu, Tûsî'nin İbn-i Sînâ felsefesi ve felsefî kelâmın, Beydâvî, İcî, Teftâzânî ve Cürçânî'nin mantık ve felsefî kelâmın, İbnu'l-Arabî'nin ise felsefî tasavvufun¹ önde gelen şahsiyetleri oldukları ifade edildiğinde Devvânî'nin eserlerindeki fikrî çerçeve de çizilmiş olur. Gerçekten de Devvânî anılan şahısların hepsinden etkilenmiş ve bu sahalarda eserler vermiş, tefsirle ilgili eserleri de dâhil hemen her eserini böyle bir (Kelâmî, Felsefî ve Tasavvufî) zemine oturtmaya çalışmıştır.²

Kelâm, Felsefe, Siyâset ve Ahlâk ilimlerine derin vukûfiyeti bilinen Devvânî'nin kelâm çalışmalarında isbât-ı vâcib konusu önemli bir yer tutmaktadır.³ Bu konudaki en önemli eseri,

¹ Felsefî tasavvufa dair değerlendirmeler için bkz. es-Seyyid Muhammed Akil b. Ali Mehdilî, *Felsefî Tasavvuf*, (çev. Mustafa Kılıçlı), (İstanbul: Birey Yayıncılık, 1998), 33 vd.

² Harun Anay, *Celeddin Devvânî: Hayatı, Eserleri Ahlak Ve Siyaset Düşüncesi*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994), 88.

³ Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 106-116.

Risâle fî İsbâtı'l-Vâcib'dir.⁴ Onun isbât-ı vâcib problemine dair yazdığı mezkûr eseri, yaşadığı dönemden önce konuya ilişkin ortaya konulan düşüncelerin özüm senerek, analitik ve tenkitçi bir üslûbla değerlendirilmesini içerdiğinden, İslâm düşünce geleneğinde büyük önemi haizdir.⁵ Nitekim o da, Allah'ın varlığını ispat bağlamında *Risâle el-Kadîme fî İsbât-ı Vâcib* adlı eserinin bu alanda yazılmış en önemli çalışma olduğunu kaydeder.⁶ Devvânî bu risâlesinden başka aynı konuda kaleme aldığı ikinci risâlesi *Risâle el-Cedîde fî İsbâtı'l-Vâcib*,⁷ *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye* ve *Unmûzecu'l-Ulûm*'da da kısmen bu konuya yer vermiştir. İsbât-ı Vâcib hakkında kaleme aldığı iki risâlesinin bugüne ulaşan çok sayıda nüshasının olması, bu eserlerin önemini göstermektedir.

Hemen her eserini felsefî, tasavvufî ve kelâmî bir zemine oturtmaya çalışan Devvânî'nin eserleri bir arada mûlahaza edildiğinde, onun varlık kavramına özel bir önem atfettiği ve bu kavramı birçok açıdan ele aldığı görülebilir. Yine o, metafiziğe ilişkin birçok eserinde problemleri ayrıntılı olarak ele almadan önce, varlık üzerine görüşlerini detaylı olarak beyan ederek diğer meseleleri incelemeye koyulmaktadır.⁸

Müellifin, ortaya koyduğu külliyâta, kendisinden sonrakiler üzerindeki etkisine ve az da olsa bazı konulardaki özgün düşüncelerine rağmen, bir sistem düşünürü olmadığı,⁹ bu yüzden de, en azından eserlerindeki tema açısından fikirleri arasında bütüncül bir bağlantı kurmanın zor olduğu, ama her ilim dalı bağlamında müstakil olarak ele alındığında kendisinde bir tutarlılığın yakalanabileceği, bu nedenle de düşüncesindeki sözgelimi tasavvufî bir konuda kelâmî açıdan birçok problemin bulunabileceği rahatlıkla söylenebilmektedir.¹⁰ Bundan dolayı ona dair yapılacak değerlendirmelerde bu özelliğinin nazar-ı dikkate alınması gerekmektedir.

Buna göre Devvânî'nin eserlerinde ve fikirlerinde Gazzâlî sonrası İslâm dünyasında Meşşâî felsefeye karşı oluşan olumsuz havayı dağıtma ve felsefe ile din arasında temelde bir uzlaşma kurma çabası olduğunu söylemek mümkündür. Düşünürün bu amacına ulaştığının somut örneği, ona ve eserlerine gösterilen ilgidir. Özellikle de başta Osmanlı medreseleri¹¹ olmak üzere birçok eğitim

⁴ Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981), 117.

⁵ Hatice Toksöz, "İslâm Düşüncesinde İsbât-ı Vâcib Problemi: Celâleddîn ed-Devvânî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 7/2, (2014):65-66.

⁶ Devvânî, "Risâle İsbâtı'l-Vâcib el-Kadîme", thk. S. A. Tuysirkânî, *Seb'u Resâil*, (Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2002/1381),75-76.

⁷ Anılan iki isbât-ı vâcib risâlesinin kısa tahlili ve değerlendirmesi için bkz. Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*,117-120.

⁸ Mehmet Fatih Arslan, *Celâleddîn Devvânî'nin Varlık Felsefesi*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015),VI, 6, 133, 253.

⁹ Anay, *Devvânî: Hayatı*,392-397.

¹⁰ Anay, *Devvânî: Hayatı*,95; Fikret Soyal, *Celâleddîn ed-Devvânî'nin Firavun'un İmanı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2004),10-11.

¹¹ Bkz. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*, 4, (Ankara, 1980):273-274.

kurumunda eserlerinin okutulmuş olması, bunun delilidir.¹²

2. Eserleri

Devvânî'nin uzun ilmî hayatında ortaya koyduğu eserleri bir bütün olarak göz önüne alındığında çok yönlü bir âlim olduğu ve çeşitli sahalarda eserler verdiği görülmektedir. Düşündürtümüz, kelâm ilmiyle meşgûliyetinin yanında aynı zamanda fıkıh sahasında eserler de kaleme almıştır. Keza Tefsir, Hadis ve Tasavvuf alanında yazdığı küçük risâleleri (bugünün değimiyle, makaleleri) de mevcuttur. Bununla beraber yazarımızın eserlerinin büyük çoğunluğunun naklî ilimler yerine aklî ilimlere dair olduğu malûmdur. Bunlar içerisinde felsefî ağırlığın daha fazla olduğu da görülmektedir. Ancak o, devrinin kelâm âlimlerine kıyasla farklı bir özelliği ile öne çıkamamış ve onun fikir tarihimize bir çığır açtığı söylenemese de yine de yazdığı eser, şerh ve hâşiyelerle değişik sorulara cevâb vermesinin yanında kendi döneminin fikir hayatını öğrenmemize de yardımcı olmuştur. Diğer bir ifadeyle yazar, kelâma yeni bir boyut kazandırmamış ise de yazdığı telif, şerh ve hâşiyelerle kendisinden öncekilerin metodunu takip ederek birçok eser meydana getirmiş ve kelâma bu şekilde hizmet etmiştir.¹³

Klasik kaynaklar, Devvânî'ye çok sayıda eser ve risâlenin yanı sıra siyâsî, dinî, ilmî vb. gayelerle çeşitli yer ve kişilere gönderdiği mektûplar ve verdiği icâzetnâmeler nispet etmektedirler. Bu anlamda onun üretken bir yazar olduğunu söylemek mümkündür. Ancak o, bazı yazılarına yaptığı göndermeler dışında, eserlerinin bir listesini vermemiştir. Bundan olacak ki kaynaklarda ona nisbet edilen eserler arasında aidiyeti tartışmalı çalışmalar da mevcuttur.

Devvânî ilimlerin hemen her birinde eser vermiş bir alimdir.¹⁴ Bu çalışmaların, az sayıdaki müstakil olanlarının dışında, büyük bir kısmı önceki âlimlerin eserlerinin şerh ve hâşiyelerinden meydana gelmektedir. Devvânî'nin Arapça ve Farsça olarak kaleme aldığı çeşitli alanlardaki bu eserlerinin¹⁵ yazma nüshalarının çeşitli ülkelerdeki birçok kütüphanede bulunması, ayrıca büyük bir kısmının neşredilmiş olması onun eser ve fikirlerinin yaygınlığını ortaya koymaktadır.

2.1. Kelâm Konusundaki Eserleri

1- *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye* شرح العقائد العدديّة. Osmanlı ilim çevrelerinde Devvânî'nin

¹² Bkz. Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî ve ahlâkî, siyâsî, felsefî, tasavvufî ve kelâmî görüşleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 115-141.

¹³ Bkz. İlyas Üzümlü, *Celâleddin ed-Devvânî ve er-Risâle fi Mes'eleti Halkı'l-A'mâl Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1985), 11-12.

¹⁴ Seyyid Ahmed Tuysirkânî, "Giriş", *Seb'u Resâil*, (Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2002/1381), 32-41.

¹⁵ Bkz. Rıza Pürcevâdî, "Kitabşinasiy-i Asar-ı Celâleddîn Devvânî", *Mearif*, 15: 1-3, (Ferverdin-aban 1377), 81-137; Sima Sadat Nurbahş, "Zindg-yi Asarr-u Endişehay-ı Celâleddîn Devvânî", *Tahkikat-ı İslami*, 13: 1-2, (Bahar - Tabistan 1378), 215-216.

Celâleddîn lakabından kinâye olarak Celâl¹⁶ adıyla anılan bu şerh, Devvânî'ye nisbeti en kesin eserlerinden biridir. Müellif nüshası elimizde mevcûd değilse de yazara yakın nüshalar bulunmakta¹⁷ ve klasik kaynaklarda da ona isnat edilmektedir.¹⁸

Çalışma, Eş'arî kelâmcılarından Adudüddin İcî'nin¹⁹ (ö. 756/1355) *el-Akâidu'l-Adudîyye*²⁰ adlı küçük bir risâlesine yapılan Arapça şerhtir. Klasik kelâm ilminin birçok konusunu içine almakta ve bunları genellikle felsefî bir bakış açısıyla incelemektedir. Bu şerh, onun son eserlerinden biridir. 905/1499 yılında Cerûn Adalarında kaleme alındığına dair birçok yazmada ferağ kaydı bulunmaktadır.²¹ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1658) de eserin bu tarihte ve adı geçen yerde yazıldığını doğrulamaktadır.²²

Devvânî *Şerhu'l-Akâid* de nübüvvet ve sem'îyyât bahislerinde benzer kitaplardan farklı bir düşünce ve yaklaşım ortaya koymamış; metot ve muhtevâ bakımından kendine özgü bir orijinallik sergileyememiştir.

Elimizdeki kaynaklarda bu eserin bir başkasının isteği üzerine yazıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Nurullah Mar'aşî'nin (ö. 1019/1610) bu şerhin Cerûn'daki mevki sahibi bir Ehl-i Sünnet büyüğünün isteği üzerine kaleme alındığına ve bundan dolayı yazarın bu eserdeki görüşlerinin gerçek düşünceleri olmayıp takiyye mahsulü olduğuna dair ifadesi,²³ gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Mar'aşî'nin iddiasının aksine bu şerhin Devvânî'nin görüşlerini yansıtan en önemli eserlerinden biri olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Eserde “fırka-ı nâciye” olan Eş'ariyye'nin diğer fırkalardan ayrılan tarafları, Allah'ın varlığı, tenzîhî ve sübûtî sıfatları, tefekkürün bilgi kaynağı oluşu, rû'yetullah, irâde sıfatının küllîliği, vücûb alellah ve aslah fikrinin reddi, hüsün ve kubh'un şer'î oluşu, meleklerin sınıfları ve dereceleri, Kur'an'ın kadîm oluşu, haşrı ecsâd, hisâb, mîzân, sırat, cennet ve cehennem ebedîliği, günah, tevbe, şefâat, kabir azabı, peygamberliğin mu'cize ile ispatı, Muhammed'in (s) son peygamber oluşu, peygamberlerin vasıfları, kerâmet imâmet, imân ve küfrün sınırları gibi ilk

¹⁶ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1977), 1: 122, 124; Ahmet Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946), 104.

¹⁷ Bkz. Anay, *Devvânî: Hayatı*, 135.

¹⁸ Kâtib Çelebi, *Keşf ez-Zünûn an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünun*, tsh. M. Ş. Yalçıkaya, Kilisli R. Bilge, (Ankara: MEB, 1941), 2: 1144; Ahmed Efendi Taşköprülüzâde, *Miftahu's-Saade ve Misbahu's-Siyade fi Mevzuati'l-Ulum*, thk. Kamil Kamil Bekri, Abdülvehhab Ebü'n-Nur, (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, 1968), 2: 181; Kâdî Nurullah Şüsterî Mar'aşî, *Kitab-ı Müstetâb-ı Mecâlis el-Mü'minin*, (Tahran: 1365hş), 2: 223-224, 227.

¹⁹ Bkz. Tahsin Görgün, “Adudüddin el-İcî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 410-413.

²⁰ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “el-Akâidu'l-Adudîyye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 216; Ramazan Altıntaş, “İslam İnancının Temel Klâsikleri: “Akâid Risâleleri””, *Kültürümüz ve Kitap* (Sempozyum Tebliğleri), Haz: Ş. Tutçu - O. Kavaklıoğlu, (Sivas: Kemal İbn-i Hümam Vakfı Yayınları, 2007), 70.

²¹ Bkz. Anay, *Devvânî: Hayatı*, 134-139.

²² Çelebi, *Keşf*, 2: 1144.

²³ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 223, 227.

dönem kelâmının başlıca meseleleri olan bütün kelâm konularına yer verilir.²⁴

Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye olarak şöhret olan ve Devvânî'nin kapsayıcılık anlamında kelâma dair en önemli eseri olan bu kitabı büyük bir rağbet görmüş ve Osmanlı medreselerinde uzun müddet ders kitabı olarak okutulmuştur.²⁵ Bu şöhret ve itibarına binaen olacak ki zamanla hakkında çok sayıda hâşiye yazılmıştır. Bunların en meşhurlarından biri İsmail b. Mustafa el-Gelenbevi'nin (ö. 1204/1790) yazdığı hâşiyedir.²⁶

Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye'nin yazma nüshalarının kütüphanelerdeki çokluğu, ilim çevrelerinde yaygın olarak istifade edildiğini göstermektedir. Söz konusu şerh ve hâşiyelerden bazılarını şöyle sıralamak²⁷ mümkündür:

Ahmet b. Muhammed Teftâzânî (ö. 906/1500); Hekim Şah Muhammed Kazvîni (ö. 926/1520?); Mirza Cân eş-Şirâzî (ö. 994/1586); Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî el-Halhâlî/ Seyyid Hasan (ö. 1014/1605); Yusuf b. Muhammed Karabâğî (ö. 1035/1625); Yusufzâde Zamirî Ahmet Efendi (ö. 1057/1647); Abdulkakim b. Muhammed el-Hindi el-Pencabî es-Siyelkûfî (ö. 1067/1657); Ahmet b. Haydar Hüseyinâbâdî (ö. 1070/1659?); Muhammed Kefevî (ö. 1168/1754); Tatzâde Hüseyin Efendi (ö. 1214/1799); Müftizâde Abdurrahim b. Yusuf Menteşevî (ö. 1252/1836); Şihabuddin Mercânî (ö. 1306/1889); Yozgâdî Çukadarzâde Mustafa Efendi (ö. 1308/1890); Muhammed Abduh (ö. 1323/1905).²⁸ Ayrıca Muhammed b. Ebubekir el-Mar'aşî el-Hanefî Saçaklızâde (ö. 1145/1732), Devvânî'nin adı geçen bu eserine bir reddiye yazmıştır. Saçaklızâde, bu eserin hemen başında, Celâl'in *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye* adlı eseri ile, Hoca-zâde'nin (ö. 893/1488) *Şerhu't-Tarika* adlı eserinde bazı kelime hataları bulunduğunu, bunun üzerine Reddu'l-Celâl'i kaleme aldığını ve bu çalışmasını iki bab halinde yazdığını, bunlardan

²⁴ Suat Atbaş, *Adudiddin el-İcî'nin Akâid Metni Üzerine Yapılan Şerh ve Hâşiyeler*, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2007), 3-4; Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Tarihi- Kişiler Görüşler Eserler*, 2. bsk., (Konya: Esra Yayınları, 1998), 251-254; Görgün, "Adudiddin el-İcî", 21: 412; Hüseyin Sarıoğlu, "Osmanlı'da Felsefe-Kelâm-Tasavvuf İlişkileri", *Osmanlı: bilim*, ed. Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 8: 220-221; Yavuz, "el-Akâidu'l-Adudîyye", 2: 216.

²⁵ Bkz. Yazıcıoğlu, "İlm-i Kelâm Öğretimi", 273-274; Osman Demirci, "Medrese Geleneğinde Akâid ve Kelâm İlmi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 11/1, (2013): 256, 259, 262, 265-268 (makale ayrıca İsbât-ı Vâcib ve Hâşiye-i Tecrid'e de dikkat çekmektedir).

²⁶ Bkz. Süleyman Uludağ, "Giriş" *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 7. bsk., (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015), 16; Osman Demirci, *Osmanlı Medreselerinde Kelâm Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 443-453.

²⁷ Bkz. Salim Abdurrezzak Ahmed, *Fihrisu Mahtutati Mektebeti'l-Evkafi'l-Amme fi'l-Mevsil*, (Musul: Vizaretu'l-Evkaf, 1975), 7: 25, 219, 8: 150; Çelebi, *Kesf*, 2: 1144; Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar, *Köprülü Kütüphanesi: Yazmalar Kataloğu/ Fihrisu Mahtutati Mektebeti Köprülü*, (İstanbul: İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1986), 1: 393, 3: 97, 99, 101-102; Tüyatok, *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu: Adana İl Halk Kütüphanesi ve Müzesi*, (ed. İsmet Parmaksızoğlu, Abdullah Uysa, haz. Servet Bayoğlu ve diğ.), (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 1985), 1: 236, 238-239, 1 (Antalya): 307; Yavuz, "el-Akâidu'l-Adudîyye", 2: 216; Gölcük, *Kelâm Tarihi*, 251-254; Görgün, "Adudiddin el-İcî", 21: 412; Atbaş, *Şerh ve Hâşiyeler*, 9.

²⁸ Bkz. Atbaş, *Şerh ve Hâşiyeler*, 21-24.

ilkini Celâl'e, diğer babı ise Hocazâde'ye tahsis ettiğini ifade eder.²⁹

Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye,³⁰ Siyelkûfî (ö. 1067/1657), Gelenbevî ve Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi (ö. 1318/1900) hâşiyeleriyle birlikte birkaç defa yayımlanmıştır.³¹ Başta İstanbul kütüphanelerinde olmak üzere değişik yerlerde birçok yazması bulunan bu eser müstakil olarak da İstanbul'da defalarca basılmıştır.

Eseri, mütercim Serbestzâde Ahmed Hamdi (ö. 1355/1939), kendi notlarının yanı sıra şerhlerinden bölümler ekleyerek Osmanlıcaya çevirmiştir.³² Ayrıca Fahreddin Aşık da âlemin hudûsuyla ilgili kısmını Türkçeye tercüme etmiştir.³³

2- *Hâşiyeye alâ Şerhi Tecdîdî'l-Kelâm* حاشية على شرح تجريد الكلام. N. Tûsî'nin (ö. 672/1273) kelâm ilmine dair *Tecdîdu'l-Kelâm/ Tecdîdu'l-Akâid/ et-Tecdîd fî İlmi'l-Kelâm*³⁴ adlı eserine Şemseddin İsfahânî'nin (ö. 749/1348) yazdığı şerh, medrese çevrelerinde *Şerhu'l-Kadîm*³⁵ adıyla, aynı esere Kuşcu'nun (ö. 879/1474) yazdığı şerh ise *Şerhu'l-Cedîd*³⁶ diye meşhur olmuştur. *Şerh-i Cedîd* olarak bilinen Kuşcu şerhi, *Tecdîd* üzerine yazılmış en önemli şerhlerden biridir. Kuşcu'nun *Tecdîd* şerhi kendisinden sonra ilmî çevrelerde büyük yankı uyandırmış, Devvânî (ö. 918/1512) ve Mir Sadreddin eş-Şirâzî ed-Deşteki (ö. 902/1497) de bu şerh üzerine birbirlerine cevâb niteliğinde hâşiyeler yazarak aralarında tartışmaya girişmişlerdir.³⁷

Kâtib Çelebi'nin tespitine göre, Devvânî *Şerhu'l-Cedîd*'e bir hâşiyeye yazmış, Şirâzî aynı şerhe yazımızın hâşiyesine itirazlarını da içeren bir hâşiyeye yazıp Müeyyedzâde ile II. Beyazîd'a göndermiştir. İki müellif arasında başlayan ilmî tartışma üzerine Devvânî, başka bir hâşiyeye ile Şirâzî'nin itirazlarına cevâb vermiştir. Şirâzî yeni bir hâşiyeye yazarak Devvânî'nin ikinci hâşiyesine cevâb vermiş, son olarak Devvânî, Şirâzî'nin yeni hâşiyesine cevâb mâhiyetinde üçüncü hâşiyesini yazmıştır. Şirâzî'nin vefatı üzerine oğlu G. Mansûr Şirâzî (ö. 949/1542) aynı esere bir hâşiyeye

²⁹ Bkz. *Reddu'l-Celal*, 1125.txt, (vrk. 5-10) vrk. 5; Saçaklızâde, Hocazâde'ye yönelik eleştirilerinde ise ilim (tafsilî, icmâlî zihni vs.) konusunu irdeler. bkz. *Reddu'l-Celal*, Stilemaniye Kütüphanesi, Esad Efendi blm., no: 03584/3, vrk. 40/a vd.

³⁰ Hulusi Lekesiz, "Osmanlılarda Sünnî-Hanefî Geleneğinin Oluşmasında Ulemânın Rolü", *Osmanlı: bilim*, ed. Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 8: 82.

³¹ Misâlen: İstanbul 1306 ve 1325.

³² *İlm-i Kelâmdan Akâid-i Adudîyye Şerhi Celâl Tercümesi*, Serasi Matbaası, Trabzon 1310. Serbestzâde esere II. Abdulhamid'e övgüler dizdiği bir mukaddime ile başlamakta (bkz. 7-8) ve muhtelif yerlere birtakım açıklama dipnotları eklemektedir. Bkz. Mustafa Akman, "Kelâm Bağlamında Mûsâ Kâzım Efendi Ve "Zevra Ve Hevra" İsimli Esere Yaptığı Tercüme Ve Şerhin Sadeleştirilmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/50, (2017): 863- 881.

³³ Fahreddin Aşık, *Celâleddini Devvânî ve Hudus Nazariyesi*, (Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1974), 17-32; karşı. Devvânî, *Celâl Şerhu el-Akâid el-Adudîyye*, (İstanbul: Matbaa-ı el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevî, yy., 1290), 5-15.

³⁴ Nasîrüddin Tûsî, *Tecdîdu'l-İ'tikâd*, thk. M. Cevad Hüseyini Celâlî, Kum: Mektebetu'l-İ'lami'l-İslâmî, 1986.

³⁵ Bkz. Ebu's-Sena Şemseddin el-İsfahânî, *Tecdîdu'l-Kavâid fî Şerhi Tecdîdî'l-Akâid el-meşhur bi şerhi't-tecdîdî'l-kadîm*, tsh.-takdim: Halid b. Hammad el-Advani, (Kuveyt: Daru'z-Ziya, 2012), 1: 54.

³⁶ Ali Kuşcu, *Şerhu Tecdîdî'l-Kelâm*, Matbaa-i Abbas Ali, Tebriz 1301.

³⁷ Bkz. Anay, *Devvânî: Hayatı*, 139-146.

yazarak Devvânî'ye cevâb vermiştir.³⁸ Böylece her iki âlimin aynı esere birden fazla hâşiyesi söz konusu olmuştur.

Çağdaşı S. Şirâzî ile tartışmaları sonucu meydana gelen Devvânî'nin bu hâşiyelerinin üçüne birden *Tabakât el-Celâlîyye*, Şirâzî'nin hâşiyelerine ise *Tabakât es-Sadriyye* de denilmektedir. Devvânî'nin hâşiyelerini birbirinden ayırmak için, ilki Eski Hâşîye (*Hâşîye el-Kadîme el-Celâlîyye*), ikincisi Yeni Hâşîye (*Hâşîye el-Cedîde el-Celâlîyye*), üçüncüsü ise "Daha Yeni" veya "En Yeni Hâşîye" (*Hâşîye el-Ecedd el-Celâlîyye*) adlarıyla anılmaktadır.³⁹ Her üçü de Arapça olan bu hâşiyelere eklenen eski, yeni ve daha yeni sıfatları yazım tarihi itibarıyla öncelik ve sonralığı göstermektedir. Bu arada Devvânî ile S. Şirâzî arasında meydana gelen tartışmaları karşılaştırarak değerlendiren (muhâkemât) çeşitli çalışmalar yapılmıştır.⁴⁰

a- *Hâşîye el-Kadîme alâ Şerh (el-Cedîd) et-Tecrîd*. Klasik kaynaklarda yazara isnat edilmesinin yanı sıra,⁴¹ Devvânî'nin hayatında yazılmış nüshaları mevcuttur. Eserin Sultân Yakub ve II. Beyazîd'a veya Sultân Halil'e ithaf edildiğine dair görüşler bulunmaktadır.⁴² Yazarın ömrünün ortalarında (873-882/1468-1478 arası) yazıldığı⁴³ düşünülen hâşiyenin kaleme alındığı yıllarda Devvânî'nin Şirâz'da bulunduğu bilindiğinden eserini de bu şehirde yazmış olması kuvvetle muhtemeldir.

S. Şirâzî'nin aynı esere yazdığı ilk hâşiyesinin Devvânî'nin eski hâşiyesine bir nevi reddiye kabul edilmesi mümkündür.⁴⁴ Devvânî'nin diğer iki hâşiyesine göre daha yaygın olarak istifade edildiği anlaşılan esere çok sayıda hâşîye ve ta'lîk yazılmıştır.⁴⁵ Bizim bu hâşiyenin incelediğimiz

³⁸ Çelebi, *Kesf*, 1: 349-350. Ayrıca bkz. Gıyâseddin b. Hüsamiddin el-Hüseynî Handmîr, *Tarihu Habib es-Siyer fi Ahbari Efradi Beşer*, 3. bsk., (Tahran: Kitâbfurûş-i Hayyam, 1983/1362), 3/4: 605.

³⁹ Çelebi, *Kesf*, 1: 346-350; Fatma Zehra Pattabanoğlu, bunlardan birini *Nihâyetü'l-Kelâm fi Halli Cezri'l-Esâm* olarak isimlendirmektedir. Bkz. *İbn Kemûne ve Felsefesi*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 24, 29.

⁴⁰ Bkz. Ahmed Efendi Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'maniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1975), 450; Mehmed Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri, haz. Abdülkadir Özcan, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989) 1: 179-180, 450; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 231; Ali el-Fazıl el-Kaîfî Necefi, *Mu'cem Müellifi eş-Şîâ*, (Kum: Vizaretü'l-İrşadi'l-İslâmî, 1984), 175; Muhammed Muhsin Aga Bütürğ-i Tahrânî, *ez-Zerîa ila Tasanifi's-Şîâ: el-Müstedrekât*, haz. Seyyid Ahmed Hüseyini, (Beyrut: Dâru'l-Edva, 1986), 6: 114; İsfahânî, *Tesdidü'l-Kavâid*, 1: 56-59.

⁴¹ Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Şehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi li-ehli'l-karni't-tâsi*, (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, t.y.), 4: 133; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, ed. Charles Norman Seddon, (Baroda: Oriental Institute, 1931), 1: 72; Taşköprülüzâde, *Miftah*, 2: 178; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 225; Emin Ahmed-i Râzî, *Heft İklim*, (Tahran: Kitâbfurûş-i Ali Ekber İlm; Kitâbfurûş-i Edebiyye, 1341hş), 1: 179.

⁴² Tahrânî, *ez-Zerîa*, 6: 116; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 225; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 2. bsk., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969), 225.

⁴³ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 225.

⁴⁴ Çelebi, *Kesf*, 1: 349.

⁴⁵ Bkz. Abdurrezzak Ahmed, *Fihrisu Mahtutati*, 7: 25; Seyyid Ali Erdelan Cevan, *Fihrist-i Kütüb-i Hattî-yi Kitabhane-i Merkez-i Asitan Kuds Rezevî*, 2. bsk., (Meşhed: Astane-i Kuds-i Razavi, 1986), 1: 92, 100-101; el-Mirza Abdullah Efendi el-İsbahânî, *Riyâdu'l-Ulema ve Hiyadu'l-Fudala*, thk. es-Seyyid Ahmed Hüseyini, Mahmud el-Mar'aşî, (Kum: 1401), 2: 58-59, 101, 201, 3: 157-158, 192, 232, 4: 336-337, 5: 266; Abdülhüseyn Hâirî (yay. haz.), *Fihrist-i Kitabhane-i Meclis-i Şura-yı Milli*, (Tahran: Meclis-i Şura-i Milli, 1966), 5: 104-107, 108-110, 118-120, 135-137, 139-140, 143; Çelebi, *Kesf*, 1: 350; Necefi, *Mu'cem Müellifi eş-Şîâ*, 163; Şeşen ve dğr., *Köprülü Kütüphanesi*, 1: 392; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 6: 114; Tüyatok, 1: 227.

nüshalarında⁴⁶ görüldüğü kadarıyla Devvânî, *Tecridü'l-Kelâm*'ın sadece, üç fasıldan oluşan birinci bölümün varlık ve yokluk, mâhîyet, illet-ma'lûl gibi konuların yer aldığı el-umûru'l-âmmeh⁴⁷ (temel prensipler) denilen kısmını tahşiye etmiştir. Buna reddiye mâhîyetinde cevap yazan Deştékî'ye itirazlarını ise aşağıda vereceğimiz iki çalışmada sunmaktadır. Devvânî'nin bu ilk hâşiyesini Hüseyin ez-Zârî'î er-Rıdâî, tashih ve tahkik ettiği Kuşcu'nun *Tecridü'l-Akâid*'e yaptığı şerhin dipnotlarında tahkik ederek⁴⁸ tamamını vermiştir.

b- *Hâşiyeh el-Cedide alâ Şerh (el-Cedid) et-Tecrid*. Devvânî, *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye*'de bu hâşiyesine atıfta bulunurken *el-Havâşî el-Cedide alâ eş-Şerhi'l-Cedid lit-Tecrid* şeklinde bahsetmektedir.⁴⁹ Bunun yanında kaynaklarda da ona isnat edilmektedir.⁵⁰ Mar'aşî, eserin 896/1490 yılı aylarında telife başlandığını ve yazarı tarafından birkaç yıl ders olarak okutulduğunu belirtmektedir.⁵¹ İlk hâşiyeh gibi bu da muhtemelen Şirâz'da yazılmıştır. Şirâzî'nin aynı esere yazılan ikinci hâşiyesi Devvânî'nin bu hâşiyesine reddiye mâhîyetindedir.⁵² *Hâşiyeh el-Cedide*'nin yazmaları bulunmaktadır.⁵³

c- *Hâşiyeh el-Ecedd alâ Şerh (el-Cedid) et-Tecrid*. Mar'aşî'nin 897/1491 yılında yazıldığını ifade ettiği⁵⁴ bu hâşiyeh de, kaynaklarda Devvânî'ye isnat edilmektedir.⁵⁵ Diğer iki hâşiyeh gibi bu üçüncü hâşiyenin de Şirâz'da yazıldığı tahmin edilmektedir.

Devvânî'nin muârızı Şirâzî'nin vefatından sonra yukarıda kısaca özetlenen tartışmayı devam ettirerek babasının yerine yazarımıza cevâb veren G. Mansûr Şirâzî'nin hâşiyesi Devvânî'nin bu üçüncü hâşiyesine reddiye mâhîyetindedir.⁵⁶ Bu hâşiyenin yazmaları oldukça azdır.⁵⁷

3- *er-Risâle el-Kadîme fî İsbâtî'l-Vâcib* الرسالة القديمة في اثبات الواجب. Devvânî'nin Allah'ın

⁴⁶ Bkz. Devvânî, *Hâşiyeh ale's-Şerhi'l-Cedid li-Ali Kuşcu*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi blm., no: 000301, [y.y.], [t.y.], 112 vrk.; Devvânî, *Hâşiyeh alâ Şerhi't-Tecrid li-Ali el-Kuşci*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye blm., no: 001438, [y.y.], [t.y.], 5/b-84/a vrk.; Devvânî, *el-Hâşiyetu'l-Cedide ale's-Şerhi'l-Cedid ale't-Tecrid*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih blm., no: 002957, [y.y.], [t.y.], 89 vrk.; Devvânî, *el-Hâşiyetu'l-Cedide ale's-Şerhi'l-Cedid*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih blm., no: 002932, [y.y.], [t.y.], 76 vrk.; Devvânî, *Hâşiyeh alâ Şerhi't-Tecrid il-Cedid*, Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Ağa Cami blm., no: 00132, [y.y.], [t.y.], 130 vrk.

⁴⁷ Bkz. Arslan, *Varlık Felsefesi*, 63, 69, 250.

⁴⁸ Bkz. Devvânî, "Hâşiyeh alâ Şerhi Tecridi'l-Akâid", Alâuddin Ali b. Muhammed el-Kuşci. *Şerhu Tecridi'l-Akâid el-Meşhûr bi's-Şerhi'l-Cedid* (dipnotlarda), tsh.-thk. Hüseyin ez-Zârî'î er-Rıdâî, Râyed, Kûm: 1393.

⁴⁹ Devvânî, *Celâl*, 5, 87; Devvânî, "Unmûzecu'l-Ulûm", thk. S. A. Tuysirkânî, *Selâsu Resâil*, (Meşhed: 1411hş.), 285.

⁵⁰ Hasan-ı Rumlu, *Ahse-nü't-Tevârih*, 1: 72; Taşköprülüzâde, *Miftah*, 2: 178; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 225.

⁵¹ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 225.

⁵² Çelebi, *Keşf*, 1: 349; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 6: 114.

⁵³ Ahmet Süheyl Ünver, *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis Ali Kuşci: hayatı ve eserleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Yayınları, 1948), 32; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 6: 116.

⁵⁴ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 225.

⁵⁵ Hasan-ı Rumlu, *Ahse-nü't-Tevârih*, 1: 72; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 225; Ahmed-i Râzî, *Heft İklim*, 1: 179.

⁵⁶ Çelebi, *Keşf*, 1: 350.

⁵⁷ Bkz. Tahrânî, *ez-Zerîa*, 6: 116; Metin Yurdağır, *Bibliyografik Bir Kelâm Tarihi Denemesi*, (İstanbul: Er-Tu Matbaası, 1989), 59; Harun Anay, "Mîr Gıyâseddin Mansûr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 126-127.

varlığı konusunu işleyen en önemli kelâm ve felsefe eserlerinden biri olan bu risâlenin asıl ismi muhtemelen *Risâle fî İsbâtî'l-Vâcib* olmakla birlikte yazarın bundan sonra ele alınacak olan aynı konudaki risâlesinden ayırt etmek için buna eski (kadîme) sıfatı eklenmiştir. Bu yüzden risâlenin adı kaynaklarda, *Risâle fî İsbâtî'l-Vâcibi'l-Kadîm (Kadîme)*, *er-Risâle el-Kadîme fî İsbâtî'l-Vâcib*, *Vücûhu Berâhîni İsbâtî'l-Vâcib*⁵⁸ şeklinde de geçmektedir. İlk kaynaklarda Devvânî'ye isnat edilen eser⁵⁹ Arapça olup nerede yazıldığı bilinmemektedir.⁶⁰

Eserin bazı yazmalarında Osmanlı Sultânı II. Beyazîd'a ithaf yazısı bulunmaktadır.⁶¹ II. Beyazîd'ın Devvânî'ye, Devvânî'nin de sultâna gönderdiği tarihsiz mektûp örnekleri de bunu desteklemektedir. Bu mektûplardan, Devvânî'nin İsbât-ı Vâcible ilgili bir risâlesini bu sultâna gönderdiği ve sultânın da ona beş yüz altın gönderdiği anlaşılmaktadır.⁶² Bununla birlikte bazı yazmalarda Akkoyunlu Sultânı Yakub Bahadır Han'a ait ithaf yazısının bulunması,⁶³ eserin iki ayrı sultâna ithaf edildiğini düşündürmektedir.

İki bölüm ve bir hatimeden ibaret olan eserin isbât-ı vâcib konusuna yeni bir şey kattığını söylemek pek mümkün değilse de imkân delili ile devir ve teselsül'ün⁶⁴ iptali konusunda daha önce söylenenleri bir araya getirmesi,⁶⁵ eksik olan hususları tamamlaması, bazı zayıf noktaları takviye etmesi sebebiyle başarılı bir eser kabul edilmektedir.⁶⁶

Devvânî'nin mezkûr eserindeki temel referans kaynakları F. Râzî ve dönemsel olarak onu takip eden Necmeddin el-Kâtibî (ö. 675/1276) ve Tûsî'nin tartışma metinleri ile Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* ıdır.⁶⁷ Keza kelâmcılardan nakillerin yapıldığı risâlenin pek çok şerh ve hâşiyesi bulunmaktadır. İsminden de anlaşılabacağı gibi Tanrı'nın varlığının ispatıyla ilgili olan eserde imkân delili temel alınmıştır. Bu konudaki ilk müstakil eser ve benzerleri arasında en mütekâmili kabul edilmektedir. Muhtemelen bu yüzden ve yazarının otoritesi sebebiyle esere birçok bilgin tarafından şerh ve hâşiye yazılmıştır.⁶⁸

⁵⁸ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 1: 72; Necefi, *Mu'cem Müellifi eş-Şîâ*, 177; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 225; Ebu'l-Hasenat Leknevî, *el-Fevâid el-Behiyye fî Teracimi'l-Haneftiyye*, tsh. ve ta'lik: M. B. Ebû Firas en-Na'sani, (Kahire: Matbaattî's-Saade, 1324),90; Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*,118.

⁵⁹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 1: 72; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 225; Çelebi, *Kesf*, 1: 842.

⁶⁰ Şeşen ve dğr., *Köprülü Kütüphanesi*, 2: 623; Çelebi, *Kesf*, 1: 842; Tuysirkânî, "Giriş", *Seb'u Resâil*,41-47, 69-114.

⁶¹ Bkz. Hâirî, *Fihrist*, 5: 36-37; Cevan, *Fihrist-i Kütüb*, 1: 33-34; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 1: 106.

⁶² Ahmed Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, (İstanbul: Dâru't-tibâati'l-âmire, 1858), 1: 364.

⁶³ Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*,117-120; Abbas b. Muhammed b. SamirAbbas el-Azzâvî, *Tarihu'l-Irak Beyne İhtilaleyn*,(Kum: İntişaratü's-Şerîf er-Radi, 1410), 3: 310.

⁶⁴ Bkz. Osman Demir, "Teselsül", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*,(İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 537.

⁶⁵ Konuyla ilgili iki ayrı risâle kaleme almış olan Devvânî, bunlardan birinde Allah'ın varlığını ispat amacıyla imkân delilinden hareketle biri doğrudan doğruya devir ve teselsülün iptaline, diğeri önce Vâcibi ispat edip sonra devir ve teselsülün butlanını ortaya koymaya dayanan iki farklı yol takip ettiğini kaydeder. Metin Yurdağür, "Devir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*,(İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 230-231.

⁶⁶ Ayrıca bkz. Arslan, *Varlık Felsefesi*,145, 158-159.

⁶⁷ Bkz. Toksöz, "İsbât-ı Vâcib Problemi",42.

⁶⁸ Bkz. Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, (haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen), (İstanbul: Meral Yayınları, 1972), 1: 369, 375, 401; Efendi el-İsbahânî, *Riyâdu'l-Ulema*, 2: 196, 5: 266; Hâirî, *Fihrist*, 5: 301-305;

Eserin geniş bir ilgiyle karşılanmasında, müellifinin şöhreti yanında konusunda ilk müstakil eser hüviyeti taşımasının rolü büyüktür. Risâle Devvânî'nin en çok yazması bulunan çalışmalarından biridir.⁶⁹

4- *er-Risâle el-Cedîde fî İsbâtı'l-Vâcib* رسالة إثبات الواجب / إثبات الواجب الجديد. Bundan önceki aynı isimli risâleden ayırt etmek için ismine yeni (cedîd veya cedîde) kelimesi ilave edilen bu eser,⁷⁰ *Risâle fî'l-mebdei'l-evvel ve sıfâtih ve esmâih* adını taşıyan ve esas ismi kesin olarak bilinmediğinden konu ve muhtevâ nedeniyle olsa gerek *er-Risâletu'l-Cedîde fî İsbâtı'l-Vâcib*⁷¹ diye tanınan bu risâle sadece isbât-ı vâcib konusunu değil klasik bir kelâm kitabının ilâhîyyât bölümünde yer alması gereken meselelerin hemen hepsini ihtiva etmektedir. Bu bağlamda eser üç kısma ayrılabilir. Birincisinde, Allah'ın varlığının ve birliğinin ispatını; ikincisinde Allah'ın sıfatlarını; üçüncüsünde de âlemin mükemmelliği düşüncesinden hareketle ma'rifetullah'a ulaşmayı ele almaktadır, denilebilir.⁷²

Başka bir ifadeyle adı, sırf Tanrı'nın varlığını ispatla ilgili olduğunu çağrıştırmakta ise de, eser incelendiğinde bu konu üzerinde pek az durulduğu ve bunun yerine Tanrı'nın vücûdunun zâtına zâid olup olmadığı, birliği, ilmi, kudreti, irâdesi vb. kelâm konularının işlendiği görülmektedir.⁷³ Ancak işlediği bu kelâmî konuların geneli *Celâl Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye*'de anlattıklarının kimi zaman lafzen de tekrarı gibidir. Devvânî'nin bu ikinci risâlesinin birincisi kadar meşhur olmadığı söylenebilir. Devvânî'nin bu eserine de birçok bilgin şerh ve hâşiye yazmıştır.⁷⁴

Klasik kaynaklarda Devvânî'ye nisbet edilen eserin,⁷⁵ yazın tarihi bilinmemekle birlikte eserin girişinin yer aldığı bazı nüshalarda daha önceki risâleyi gençliğinde yazdığını,⁷⁶ bazı nüshalarda ise yeni risâlenin yazılış tarihinden on sene önce eskisini kaleme aldığını ifade etmesine bakılırsa⁷⁷ yeni risâleyi hayatının sonlarında yazmış olması ihtimal dâhilindedir. Eserin

Çelebi, *Keşf*, 1: 842; Mecdî, *Hadâiku's-Şekaik*, 1: 456; Şeşen ve dğr., *Köprülü Kütüphanesi*, 3: 90-91; Tahrânî, *ez-Zeria*, 13: 59; Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, 117-120; Atbaş, *Şerh ve Hâşiyeler*, 25 vd.; Soyal, *Firavun'un İmanı*, 7.

⁶⁹ Tüyatok, 1: 271-273, 3 (İstanbul): 91; Hâirî, *Fihrist*, 4: 36-379; Abdurrezzak Ahmed, *Fihrisu Mahtutati*, 8: 158-159; Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, 118.

⁷⁰ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 225; Leknevî, *el-Fevâid*, 90.

⁷¹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 1: 72; Muhammed Ali b. Muhammed Tahir Müderris Tebrîzî, *Reyhânetu'l-Edeb fî Terâcimi'l-Ma'rûfîn bi'l-Künye evi'l-Lakab: Küna ve Elkab*, (Tebriz: Çaphane-i Şafak, 1347hş), 2: 234-235; Tahrânî, *ez-Zeria*, 1: 107; Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, 120; Abbas el-Azzâvî, *Tarihu'l-Irak*, 3: 130.

⁷² Toksöz, "İsbât-ı Vâcib Problemi", 43-44.

⁷³ Bkz. Devvânî, "Risâle İsbâtı'l-Vâcibi'l-Cedîde", thk. S. A. Tuysirkânî. *Seb'u Resâil*, (Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2002/1381), 118 vd.

⁷⁴ Bkz. Mehmed Tahir, *a.g.e.*, 1: 387; Efendi el-İsbahânî, *Riyâdu'l-Ulema*, 5: 266; Çelebi, *Keşf*, 1: 842; Tahrânî, *ez-Zeria*, 1: 103-104, 109; Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, 120; Tuysirkânî, "Giriş", *Seb'u Resâil*, 47-48, 117-170; Harun Anay, "Celâlüddîn ed-Devvânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 257-262.

⁷⁵ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 1: 72; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 225; Çelebi, *Keşf*, 1: 842.

⁷⁶ Devvânî, "Vâcibi'l-Cedîde", 118; Çelebi, *Keşf*, 1: 842; Hâirî, *Fihrist*, 5: 36-37, 9/2: 477-478.

⁷⁷ Çelebi, *Keşf*, 1: 842; Tahrânî, *ez-Zeria*, 1: 107.

Lâr'da ve Geylân'da yazıldığına dair rivâyetler⁷⁸ bulunmaktadır.

er-Risâle el-Kadîme fî İsbâtî'l-Vâcib ve *er-Risâle el-Cedîde fî İsbâtî'l-Vâcib* risaleleri hakkında Hatice Toksöz'ün geniş çaplı bir değerlendirme makalesi⁷⁹ bulunmaktadır.

5- *Risâle fî Tahkîki İmânî* Fir'avn رسالة في تحقيق إيمان فرعون. *Risâle fî İmân Fir'avn*, *Risâle fî Hakk Fir'avn*, *Risâle fî't-Tefsîr*, *Risâle fî'r-Redd alâ men Kâle bi Tekfir İbn-i el-Arabî*, *Tefsîru Âyet Kâle Âmentu Ennehû Lâ İlâhe illallah ellezî Âmenet bihî Benû İsrailve Ene min el-Mûslimîn* gibi isimlerle de anılmaktadır.⁸⁰

Klasik kaynaklardan sadece *Keşf ez-Zünûn* ve *Mizânü'l-Hak'*ta yazarımıza isnat edilen⁸¹ eserin girişinde kendisinin işaret ettiğine göre, ismini belirtmediği birisinin Yunus Sûresi'nin 90. âyeti hakkındaki sorusu üzerine bu risâleyi kaleme almış daha sonra, büyük saygıyla andığı İbn-i Arabî'yi tekfir edenlere reddiye olması gayesiyle bazı ilavelerde bulunmuştur.⁸²

Buna göre ölüm anında veya bir felâketle karşılaştıktan sonra imân etmenin geçerli olup olmadığı şeklindeki kelâmî münakaşanın işlendiği bu eserde Devvânî, ye's halindeki imânın makbûl olduğunu, dolayısıyla Firavun'un da imânlı olarak öldüğünü⁸³ ileri süren İbn-i Arabî ile aynı kanaati paylaşmaktadır. Firavun'un imânının sıhhatini savunan Devvânî risâlede, bu fikri destekler mâhiyette bulduğu Yunus 10/90. âyet bağlamında bazı aklî ve naklî delillerle görüşünü güçlendirip yorumlamaya çalışmaktadır.⁸⁴

6- *Risâle fî Mes'eleti Halkı'l-A'mâl* رسالة في مسئلة خلق الأعمال. İnsan fiillerinin Allah tarafından yaratılmış olduğu görüşünü işleyen küçük bir risâle hüviyetindeki eserin ismi, *Risâle fî Ef'âl el-İbâd* أفعال العباد veya *Risâle fî Tahkîk Ef'âl el-İbâd*, *Risâle-i Kader*, *Risâle el-Cebr* ve *el-İhtiyâr* الاختيار, *Halk el- Ef'âl* şeklinde de geçmekle birlikte, Devvânî'nin kendisinin bu

⁷⁸ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 225; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 1: 107.

⁷⁹ Bkz. Toksöz, "İsbât-ı Vâcib Problemi", 42.

⁸⁰ el-Âlûsî tefsirinde, Devvânî'nin bu konuda bir risâle yazarak İbn-i Arabî'ye destek verdiği tarzındaki yaygın bilgi üzerinde dururken bu risâlenin Devvânî'ye aidiyeti hususunda mütereddit bir tavır sergiler ve üslûbu, seviyesi ve tarzı Devvânî'ninkine benzemeyen bu risâlenin Muhammed b. Hilâl en-Nahvî'ye (ö. 520/1126) ait olabileceğini belirtmektedir. Bkz. Şehâbeddîn Mahmûd el-Alûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani*, (Beyrut: Dâru İhyâit-Türasi'l-Arabî, t.y.), 11: 186-187; ayrıca bkz. Ebu'l-Feyz Zebîdî, *İthâfu's-Sâdeti'l-Muttakîn bi-Şerhi İhyâi Ulumi'd-Din*, (y.y.: Dâru'l-Fikr, t.y.), 2: 245-246, 248-249, 7: 485-486.

⁸¹ Anay, *Devvânî: Hayatı*, 158-159.

⁸² Devvânî, *Risâle fî Tahkîki İmânî Fir'avn*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, N04920, vrk. 148-149; Devvânî, *Risâle fî Hakk İmânî Fir'avn*, İBB Belediye Yazmaları bölümü no: Bel_Yz_K.000123/09, vrk. 332/a-334/a..

⁸³ Bkz. Mustafa Akman, *İbn-i Arabî: Kelami Tartışmalar, Sorular, Şüpheler*, (İstanbul: Ekin Yayınları, 2017), 329-360.

⁸⁴ Bu nedenle, el-Hucecu'l-Bâhire'yi tahkîk eden Ali Münib adı geçen eserin ya Devvânî'ye ait olamayacağını ya da bilahare bu kabahatinden tevbe etmiş olması gerektiğini zira *el-Hucecu'l-Bâhire fî İfham'ut-Taifet'il-Kâfiret'il-Fâcire ve Huve fî'r-Redd ale'r-Rafida*'da (thk. Ali Münib, 1. bsk., (2000), 77) onun küfrünü ifade ettiğini (bkz. Mukaddime, 29) belirtmektedir. Ancak Münib'in bu değerlendirmesi onun, Devvânî'nin İbn-i Arabî ekolünden bir tasavvuf mensubu ve hatta bir vahdet-i vücûdçu olduğunu -muhtemelen- bilmediğini gösterir. krş. 349, 394.

risâlenin başında belirttiği⁸⁵ ve başka bir eserinde atıfta bulunduğu şekliyle⁸⁶ gerçek ismi *Risâle fi Mes'eleti Halkı'l-A'mâl*'dir. Klasik kaynaklarda Devvânî'ye isnat edilen⁸⁷ eserin, yazarına isnâdı en kesin eserlerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Devvânî eseri Kaşân'daki tatili sırasında talebesi Sadeddin Muhammed Esterâbâdî'nin (ö. 931/1524) bu konuda bir risâle yazmasını rica etmesi üzerine irticalen imla ettirmiştir. Risâlenin başka bir örneğinde ise giriş yazısının yerinde Memlûk Sultânı Kayıtbay'a (ö. 902/1497) ait bir ithaf yazısı bulunmakta ve yazar daha önce bu konuda bir risâle yazdığını, üzerinde bazı düzeltmeler yaparak yeniden kaleme alıp bu sultâna ithaf ettiğini belirtmektedir.⁸⁸ Bu bilgilerden, Devvânî'nin önce talebesinin isteği üzerine eseri irticalen yazdırdığı ve daha sonra ise bazı düzeltmeler yapıp adı geçen sultâna ithaf ettiği anlaşılmaktadır. Ancak eserin ikinci kez yazımının nerede gerçekleştiği bilinmemektedir.⁸⁹

İsminden de anlaşılacağı üzere klasik kelâm konularından biri olan kulların fiillerinin yaratılışıyla ilgili olan ve birçok yazma nüshası bulunan⁹⁰ eser Arapçadır. Seyyid Ahmed Tuysirkânî tarafından İran'da tahkik edilmiştir.⁹¹ Ayrıca bu risâle İstanbul'da söz konusu ithaf nüshaya dayanılarak İlyas Üzümlü tarafından yüksek lisans tezi olarak yeniden tahkik edilmiştir.⁹²

7- *Risâle ez-Zevrâ* رسالة الزوراء. Çeşitli kaynaklarda eserin ismi *Risâle el-Celâl fi el-Hakâik*, *Risâle el-Mebde'* ve *el-Meâd*, *ez-Zevrâ fi Tahkik el-Mebde'* ve *el-Meâd*, *Zevrâ el-Fâdıl*, *Tenbîh er-Râkidîn* olarak da geçmekle birlikte asıl ismi yazarın, Arapça olan bu esere yazdığı şerhin başındaki ifadeye göre *Risâle ez-Zevrâ* şeklindedir. Nitekim o, *Şevâkil el-Hûr* adlı eserinde bu risâleye aynı isimle atıfta bulunmaktadır.⁹³ Ayrıca Devvânî'ye yakın kaynaklarda ona isnat edildiği gibi⁹⁴ yazarın hayatında yazılmış ve bize kadar ulaşan nüshalar da bulunmaktadır. Bunlara talebesi Kemâleddin el-Lârî'nin (ö. 955/1548) şerhini de eklediğimizde, bu risâlenin yazarına isnâdı en kesin eserler arasında yer aldığı neticesi çıkmaktadır. Kelâmcı, filozof ve sûfilerin mebbe' ve meâdla ilgili görüşlerini, işrâkî bakış açısıyla tenkide tâbi tutan eserin çeşitli baskıları

⁸⁵ Devvânî, *Risâle fi Mes'eleti Halk el-A'mâl*, (thk. İlyas Üzümlü), Celaleddin ed-Devvânî ve er-Risâle fi Mes'eleti Halkı'l-A'mâl Adlı Eseri (Edisyon Kritik), (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1985),7; krş. Devvânî, "Risâle Halk el-A'mâl", thk. S. A. Tuysirkânî, *er-Resâil el-Muhtâra*, (İsfahân: Kütübhanê-i Umûmî, 1405 hk.), 76.

⁸⁶ Devvânî, *Celâl*, 26.

⁸⁷ Bkz. Çelebi, *Kesf*, 1: 847, 863; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin Esmâ'il-Müellifin ve Asarü'l-Musannafin*, trc. Kilisli Rifat Bilge, tsh. İbnülemin M. Kemal İnal, Avni Aktuç, (Ankara: MEBY, 1955), 2: 224; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 2: 260; Mar'âşî, *Mecâlis*, 2: 227.

⁸⁸ Üzümlü, *Halkı'l-A'mâl*, 9, 33-34.

⁸⁹ Anay, *Devvânî: Hayatı*, 154-155.

⁹⁰ Üzümlü, *Halkı'l-A'mâl*, 29-32.

⁹¹ Devvânî, "Halk el-A'mâl", thk. S. A. Tuysirkânî, 66-76.

⁹² Devvânî, *Risâle fi Meseleti Halk el-A'mâl*, (thk. İlyas Üzümlü), Celaleddin ed-Devvânî ve er-Risâle fi Mes'eleti Halkı'l-A'mâl Adlı Eseri, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1985.

⁹³ Devvânî, "Şevâkil el-Hûr fi Şerh Heyâkili'n-Nûr", thk. S. A. Tuysirkânî, *Selâsu Resâil*, (Meşhed, 1411hk.), 244.

⁹⁴ Gıyâseddin b. Hümmâiddin el-Hüseynî Handmîr, *Rical-ı Kitab-ı Habîb es-Siyer ez Hamle-i Mogol ta Mergi Şah İsmail-i evvel*, Toplayan: Abdülhüseyn Nevayî, (Tahrân: Encümen-i Asar ve Mefâhir-i Ferhengi, 1379), 270; Hasan-ı Rumlu, *Ahserü't-Tevârih*, 1: 72; Mar'âşî, *Mecâlis*, 2: 226; Çelebi, *Kesf*, 1: 862, 2: 957.

vardır. Devvânî *Risâle ez-Zevrâ*'yı 872/1467 tarihinde Tebriz'deki Muzafferiye Zâviyesi'nde yazmıştır.⁹⁵

Devvânî'nin ilk eserlerinden olan *Risâle ez-Zevrâ*, muhtevâsı itibariyle daha ilim hayatının başlarında yazarının varlığın birliği felsefesine (vahdet-i vücûd'a) ve dolayısıyla tasavvufa olan meylini göstermesi⁹⁶ bakımından önemlidir. Devvânî'nin kendi şerhinin dışında, esere çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır. Ayrıca G. Mansûr Şîrâzî'nin bu risâleye bir reddiyesi olduğu belirtilmektedir.⁹⁷

Çeşitli kütüphanelerde birçok yazması bulunan eser, önce İstanbul'da, daha sonra Mısır'da basılmış,⁹⁸ İsfahân'da Seyyid Ahmed Tuysirkânî tarafından tahkîk edilmiştir.⁹⁹

8- *Havrâ fi Şerh ez-Zevrâ* الزوراء الحورى في شرح. *Hâşiye alâ ez-Zevrâ* veya *Hâşiye ez-Zevrâ* (*Hâşiye-i Zevrâ*)¹⁰⁰ isimli eser muhtemelen Kâtib Çelebi'den gelen bir etkiyle, memleketimizde daha çok *Havrâ* adıyla meşhur olmuştur.¹⁰¹ Eserin girişinde yazar, daha önce kaleme aldığı *R. Zevrâ*'nın çok muhtasar olması sebebiyle kendisinden açıklamasının rica edildiğini ve bu nedenle şerh ettiğini belirtmektedir.¹⁰²

Devvânî'nin bu şerhine de G. Mansûr Şîrâzî'nin bir reddiyesinin¹⁰³ yanında çeşitli şerhler yazılmıştır.¹⁰⁴ Çok sayıda yazması bulunan eser¹⁰⁵ İstanbul'da basılmış,¹⁰⁶ Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım (ö. 1338/1920) tarafından Osmanlıcaya tercüme edilmiştir.¹⁰⁷

9- *Hâşiye alâ Hutbeti'z-Zevrâ* حاشية على خطبة الزوراء. Kaynaklarda *Hâşiye alâ Hutbeti'z-*

⁹⁵ Çelebi, *Keşf*, 1: 862.

⁹⁶ Devvânî, *Mebde ve Meâd Zevrâ ve Havrâ*, müt. Mûsâ Kâzım, (Şehzadebaşı: Dâru'l-hilâfeti'l-aliyye, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1335), 6, 11-13; M. Şemseddin Gûnaltay, *Felsefe-i Ülä: İsbât-ı Vâcib ve Ruh Nazariyeleri*, (haz. Nuri Çolak), (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 305-308.

⁹⁷ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 232; Çelebi, *Keşf*, 1: 862, 2: 957; Hâirî, *Fihrist*, 5: 259-260, 337-338; Tahrânî, *ez-Zerâ*, 10: 198, 12: 63-64, 13: 303; Şeşen ve dğr., *Köprülü Kütüphanesi*, 1: 400; Anay, "Mîr Gıyâseddin Mansûr", 30: 127.

⁹⁸ Bkz. Anay, *Devvânî: Hayatı*, 130-131.

⁹⁹ Devvânî, "Risâle ez-Zevrâ", thk. S. A. Tuysirkânî, *er-Resâil el-Muhtâra*, (İsfahân: Kütübhanê-i Umûmî, 1405hş.), 81-91.

¹⁰⁰ Devvânî, *el-Hâşiye alâ ez-Zevrâ* (Havrâ), (İstanbul: Tasvir-i Efkar Matbaası, 1286), 17; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 226; Fursatü'd-Devle Şîrâzî, *Âsâr-ı Acem*, (Tahrân: Bûnyad-ı Ferheng-i İran, 1983), 130; Muhammed Ali Devânî, "Risâle-i der Şerh-i Hâl-ı Celâleddîn-i Devânî", yay. Muzaffer Bahtiyar, *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî*, Dânişgâh-ı Tahrân Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî, 17: 3-4, (Tahrân, 1349), 450; Necefi, *Mu'cem Müellifi eş-Şîâ*, 177.

¹⁰¹ Çelebi, *Keşf*, 1: 862, 2: 957.

¹⁰² Devvânî, *el-Hâşiye alâ ez-Zevrâ*, 18-19.

¹⁰³ Hâirî, *Fihrist*, 5: 259-260.

¹⁰⁴ Şeşen ve dğr., *Köprülü Kütüphanesi*, 1: 400.

¹⁰⁵ Bkz. Hâirî, *Fihrist*, 5: 335-336; Selahaddin Müneccid, *el-Mahtûtât el-Arabîyye fî Filistin*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1982), 50.

¹⁰⁶ Devvânî, *el-Hâşiye alâ ez-Zevrâ*, 18-48.

¹⁰⁷ Devvânî, *Mebde ve Meâd Zevrâ ve Havrâ*, Şehzadebaşı 1335. Söz konusu tercüme tarafımızdan latineze edilerek sadeleştirilmiş ve eseri değerlendiren bir ilave ile Musa Kazım da tanıtın bir bölüm eklenerek yayımlanmıştır. Bkz. Akman, "Mûsâ Kâzım Efendi", 863- 881.

*Zevrâ, Tezyîl ez-Zevrâ (Tezyîl-i Zevrâ), Ta'likât alâ ez-Zevrâ, Şerhu Hutbeti'z-Zevrâ*¹⁰⁸ adlarıyla anılan eser, yazarın kendi ifadesine göre *Risâle ez-Zevrâ*'nın girişindeki bazı ibarelerin yanlış anlaşılması üzerine bu kısımları açıklamak maksadıyla yazılmıştır.¹⁰⁹ *R. ez-Zevrâ* ve onun şerhi kadar yaygınlaşmadığı anlaşılmaktadır. İlk olarak İstanbul'da daha sonra İsfehân'da basılmıştır.¹¹⁰

10- *Risâle fi'r-rûh رسالة في الروح*. Rûh problemiyle ilgili olan ve Arapça yazılmış bu risâle Devvânî'ye nisbet edilerek Ali b. Ömer (ö. XII/XVIIIyy), İbrahim Sırrı Za'ferânî Bosnevî, Abdülaziz Mecdi Tolun (1865-1941) ve adı bilinmeyen bir mütercim tarafından olmak üzere dört defa Türkçeye tercüme edilmiş,¹¹¹ Zâhid Kevserî (ö. 1371/1952) tarafından bazı notlarla Kahire'de yayımlanmış, aynı baskı daha sonra Erzurum'da tekrar neşredilmiştir.¹¹² Son olarak, Devvânî'ye nisbetini tartışmadan Recep Duran risâleyi tahkîk ve neşrederken¹¹³ Muhit Mert de notlar ekleyerek çevirip neşretmiştir.¹¹⁴

H. Anay bu eseri doktora tezinde "Devvânî'ye nisbet edilen diğer eserler" kısmında verirken¹¹⁵ DİA'daki¹¹⁶ makalesinde ise doğrudan doğruya Devvânî'ye nisbet etmektedir.

11- *Risâle fi Ta'rifi İlmi'l-Kelâm* رسالة في تعريف علم الكلام. Resûl Vural'ın yüksek lisans konusu olarak çalıştığı¹¹⁷ eser, bu isimden başka, *Hâşiye alâ Ta'rifi İlmi'l-Kelâm min Şerh el-Mevâkıf, Risâle-i Mevâkıf, Nûbez min'el-Kelâm alâ Ta'rifi İlmi'l-Kelâm*¹¹⁸ gibi adlarla da anılmaktadır. Klasik kaynaklarda Devvânî'ye isnat edilmesinin yanında¹¹⁹ talebesi Müeyyedzâde'nin hattıyla bir nüshasının bulunması yazarımıza nisbetini kesinleştirmektedir.¹²⁰

Devvânî'nin eserin girişindeki ifadesinden¹²¹ Cürçânî'nin *Şerh el-Mevâkıf* adlı kitabının

¹⁰⁸ Anay, *Devvânî: Hayatı*, 133-134.

¹⁰⁹ Devvânî, *Hâşiye alâ Hutbeti'z-Zevrâ*, (İstanbul: Tasvir-i Efkar Matbaası, 1286), 51; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 226.

¹¹⁰ Devvânî, *Hâşiye alâ Hutbeti'z-Zevrâ*, (İstanbul: 1286), 49-62.

¹¹¹ Devvânî, *Hakikat-ı İnsaniye Risâlesi Tercümesi*, İBB Atatürk kitaplığı, müt. Abdülaziz Mecdi Tolun, Osman Ergin Yazmaları, demirbaş: OE_Yz_000102/01, vrk. 1-8.

¹¹² Devvânî, *Hakikat el-İnsan ve er-Rûh el-Cevvâl fi el-Avâlim*, yay. M. Zâhid el-Kevserî, Kahire 1947; Üzülm, *Halkı'l-A'mâl*, 26; Cevdet Akbay, *Celeddin ed-Devvânî ve Tefsir-u Kul ya Eyyuhel Kafirun*, (edisyon kritik), (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987), 44.

¹¹³ Bkz. Anay, *Devvânî: Hayatı*, 187-188.

¹¹⁴ *İnsanın Hakikati*, Dinî Araştırmalar, 1: 2, 1998, 199-211.

¹¹⁵ Anay, *Devvânî: Hayatı*, 187.

¹¹⁶ Anay, "Celâlüddîn ed-Devvânî", 9: 260.

¹¹⁷ Resul Vural, *Celeddin ed-Devvânî ve "Tarifi İlmi'l-Kelâm" Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2000), 30-38.

¹¹⁸ Risâleyi bu adla zikredenler için bkz. Çelebi, *Kef*, 2: 1893; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 226; Seyyid Muhsin el-Emin, *A'yânü's-Şîâ*, thk. Hasan el-Emin, (Beyrut: Dâru't-Taaruf, 1983), 9: 122; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 11: 151; Abdullah Nî'met, *Felasifetü's-Şîâ hayatuhum ve asaruhum*, (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnani, 1987), 437; Şirâzî, *Âsâr-ı Acem*, 310.

¹¹⁹ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 226-227.

¹²⁰ Vural, *Celeddin ed-Devvânî*, 35.

¹²¹ Devvânî'nin "Ey değerli Mevâkıf hâşiyeleri ile ilgilenen kişi.." diye başlayan Kelâm'ın tarifi üzerine bir risâlesi ve her araştırmacıya mutlaka gerekli olan ve "Bundan sonra, hamd..." diye başlayan bir hâşiyesi vardır. Bunların sonunda Devvânî şöyle der: "Biz bu hâşiyeleri araştırmacılara faydalı olsun diye güzel bir şekilde yazdık. Sonra "Hamd âlemlerin Rabbi Tanrı'yadır" diyerek bitirdik." bkz. Recep Duran, "Mevâkıf Ve Şerh Ve Hâşiyeleri", 38.

tedrisi sırasında dostlarının bu şerhte bulunan kelâm ilminin ta'rifi hakkında bir risâle yazmasını istemeleri üzerine bu eseri kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Cürcânî'nin kitabına hâşiye olarak anılması da bu yüzden olsa gerektir. Ancak risâlenin muhtevâsı incelendiğinde söz konusu eserdeki kelâm ilmiyle ilgili ta'rifi tartışmakla birlikte tam bir hâşiye olmadığı görülmektedir.¹²²

Eserin girişinde Devvânî bu risâleyi, Seyyid Habibuddîn Muhibbullâh (ö. 914/1508) adlı birine ithaf ettiğini belirtmektedir.¹²³ Eserin yazım yeri ve tarihi ise kesin olarak bilinmemektedir.¹²⁴

12- *Tehlîliyye* تهليلیه. Kelime-i tevhidin şerhi ve tevhidle ilgili olarak yazarın tasavvufî bir bakış açısıyla ele aldığı düşüncelerini ihtiva eden risâlesidir. Diğer bir ifadeyle vahdet-i vücûda ilişkin felsefî öğretileri irfânî kalıpta işlediği ve hatta kelâmî -felsefî konulara irfânî bir form kazandırmaya çalıştığı eserdir.¹²⁵

13- *Risâle fî Kelimeti't-Tevhid* رسالة في كلمة التوحيد. *Mebâhis Muteallika bi Kelimeti't-Tevhid*, *Risâle fî Tahkîk Kelimeti't-Tevhid*, *Risâle fî İrab Kelimeti's-Şehâde* olarak da bilinen bu risâle,¹²⁶ *Risâle-i Tehlîliyye* ile aynı konuyu işlemektedir. *Kesf ez-Zünûn'un Şerhu Kelimetey eş-Şahâde* adıyla Devvânî'ye isnat ettiği eser muhtemelen bu risâledir.¹²⁷

14- *Şerh Dibaceti't-Tevali' el-Envâr* شرح ديباجة توالي الأنوار. *Şerhu Hutbeti't-Tevâli ve Şerhu Evâil et-Tevâli*¹²⁸ adlarıyla anılan bu eser Arapçadır. Kaynaklarda Devvânî'ye nisbet edilen eser, isimlerinin de gösterdiği üzere, Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Tavâli el-Envâr* adlı kelâm kitabının baş kısmının şerhidir.¹²⁹ Yazıldığı tarih ve yeri bilinmeyen yazmaların¹³⁰ yanı sıra müellifin hayatına yakın tarihlerde yazılmış bir yazması bulunmaktadır.¹³¹ Ayrıca Devvânî'nin kelâm dalında, *Risâle*

ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (Eylül 2007), (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008), 129, 147.

¹²² Ayrıca bkz. Çelebi, *Kesf*, 1: 846; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 226-227.

¹²³ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 226-227.

¹²⁴ Müneccid, *el-Mahtûtât*, 49.

¹²⁵ Devvânî, *Tehlîliyye Şerhu Lâ İlâhe İllallah*, tsh. ve Şerh: Ferište Ferîdûnî Furûzende, İntişarat-ı Müessesesi-i Keyhân, Tahrân, 1373; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 227; Devvânî, "Tefsiru Sûreti'l-İhlâs", thk. S. A. Tuysirkânî, *er-Resâil el-Muhtâra*, (İsfahân: Kütübkhâne-i Umûmî, 1405 hk.), 52; ayrıca bkz. Ğulamhuseyin İbrahimî Diynanî, *Celaeddin Devanî Filozof-i Zovki Teellüh*, (Tahrân: İntişaraât-ı Hermes, 1390/2012), 431-454.

¹²⁶ Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi blm., no: 00007, 95/b- 98/b.

¹²⁷ Bkz. Çelebi, *Kesf*, 2: 1043; Anay, *Devvânî: Hayatı*, 169-170; Ahmet Ateş, *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler*, (Ankara: MEB, 1968), 1: 457-459; ayrıca *Risâle fî Tevcih ve Teşbihi't-Tasliye* adıyla Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade blm. 0736 numara ile Devvânî'ye Kelâm alanında nispet edilen 10 varaklık yazma bir eser daha mevcuttur. Ahlâk ve yaratılış konularını tasavvuf felsefesi mâhiyetinde işleyen (bkz. 3/a, 4/a-b, 5/a, 6/b, 7/a, 8/a-b) eserin müellife nispetinden emin olmadığımız için değerlendirmeye almadık.

¹²⁸ Çelebi, *Kesf*, 2: 1117; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 227; Mehdî b. el-Murtaza Bahrülulum Tabatabâî, *Ricalü's-Seyyid Bahru'l-Ulum*, thk. Seyyid M. Sad Bahrülulum, Hüseyin Bahrülulum, (Tahrân: Mektebetu's-Sadık, 1944), 2: 143; el-Emin, *A'yânü's-Şîdâ*, 9: 122.

¹²⁹ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 227; Çelebi, *Kesf*, 2: 1117.

¹³⁰ Bkz. Anay, *Devvânî: Hayatı*, 161.

¹³¹ Hâirî, *Fihrist*, 5: 411, 9: 1, 10/2: 615-616.

¹³² رسالة در جبر و إختيار *Risâle der Cebr ve İhtiyâr* ve ¹³³ رسالة في أفعال الله تعالى *fi Efalillah Teâlâ* adlarıyla anılan iki risâlesi daha bulunmaktadır. Ancak bunların herhangi bir örneğine ulaşamadığımız için değerlendirmeye alamadık.

2.2. Tefsir, Fıkıh ve Hadis Konusundaki Eserleri

1- *Tefsir'u Sûret'i el-Kâfirîn* تفسیر سورة الكافرين. Devvânî'nin Kâfirûn, İhlâs, Felak ve Nâs gibi kul (قل - de ki) kelimesiyle başlayan sûrelere yazdığı tefsirlere, bu kelimenin çoğuluna izafeyle *Tefsir el-Kalâkıl* تفسیر القلائق denilmektedir. *Tefsir'u Sûret'i el-Kâfirîn* da bu tefsirlerden biridir. Eser, onun son çalışmalarından biridir.¹³⁴ Cerûn Adaları'ndan birinde 905/1500 yılında yazılmıştır.¹³⁵ Cevdet Akbay yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *Celâleddîn ed-Devvânî ve Tefsîru Kul Yâ Eyyuhe'l-Kâfirûn* adlı çalışmasında söz konusu risâlenin edisyon kritiğini gerçekleştirmiştir.¹³⁶

Devvânî, surenin tefsir kısmını bitirdikten sonra hatime bölümünün ilk meselesi olarak, el-Kâfirûn suresinin ittifakla Mekkî olduğunu söylemektedir. Hâlbuki diğer tefsirlerde Medenî olduğuna dair de rivayetler mevcuttur. Bu sebeple el-Alûsî (ö. 1270/1853), Devvânî'nin bu sure ittifakla Mekkî'dir, sözü yerinde değildir, diyerek¹³⁷ tenkit etmiştir. Hamdi Yazır (ö. 1361/1942) ise, el-Alûsî'nin bu tenkidini yerinde bulmayarak: el-Alûsî, Devvânî'nin bil ittifak demesine mahallinde değildir, diye ilişmiş ise de Medenî rivayeti garip demek olacağından, sahihi bil ittifak Mekkî demek olur,¹³⁸ demiştir.¹³⁹

2- *Tefsiru Sûreti'l-İhlâs* تفسیر سورة الإخلاص. Devvânî'nin *Tefsir el-Kalâkıl* adıyla anılan tefsirlerinden biri olan eserin önemli bir kısmında, bu sûreye ilk müstakil felsefi tefsir yazan ve böylece Hâzin el-Bağdâdî (ö. 741/1340), Taşköprülüzâde Ahmet Efendi (ö. 968/1561), Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım gibi müfessirlerin yorumlarını vahdet-i vücûd zemininde âriflerin keşfi,

¹³² Devvânî'nin hakkında en az bilgi sahibi olunan risâlelerinden birisidir. Yazarın aynı konudaki eserleri Arapça yazdığını dikkate alarak bunun da aynı dille yazıldığı söylenebilir. Klasik kaynaklardan sadece Keşf ez-Zunûn'da Risâle fi Efalillah Sübhânehu ve Teâlâ adıyla yazarımıza isnat edilmiştir. Çelebi, *Keşf*, 1: 847; ayrıca bkz. Tebrîzî, *Reyhânetu'l-Edeb*, 2: 235; Ni'met, *Felasfetü's-Şîâ*, 438; Anay, *Devvânî: Hayatı*, 158.

¹³³ Kaynaklarımızdan sadece Mecâlîs'in müellife nisbet ettiği bu eser, Mîr Mâdî el-İsfehânî'ye ithaf edilmiştir. İsminden hareketle irâde hürriyetine dair olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. Mar'aşî, *Mecâlîs*, 2: 227-228; Şirâzî, *Âsâr-ı Acem*, 310; el-Emin, *A'yânü's-Şîâ*, 9: 122; Devvânî, *Şerh-i Hâl*, 452; Necefi, *Mu'cem Müellifi eş-Şîâ*, 177; Tebrîzî, *Reyhânetu'l-Edeb*, 2: 235; Cevan, *Fihrist-i Kütüb*, 1: 381; Anay, *Devvânî: Hayatı*, 183.

¹³⁴ Çelebi, *Keşf*, 1: 447, 449-450, 457, 850; Mar'aşî, *Mecâlîs*, 2: 227.

¹³⁵ Devvânî, *Tefsir Sûret el-Kâfirûn*, (thk. Cevdet Akbay), Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsir-u "Kul Yâ Eyyuהל-Kâfirûn", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987), 2; Çelebi, *Keşf*, 1: 450; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 4: 337; Necefi, *Mu'cem Müellifi eş-Şîâ*, 177; Tebrîzî, *Reyhânetu'l-Edeb*, 2: 235.

¹³⁶ Akbay *Celâleddin ed-Devvânî*, 54-57.

¹³⁷ Alûsî, *Râhu'l-Meânî*, 30: 249.

¹³⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: yeni meallî Türkçe tefsir*, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 9: 6215.

¹³⁹ Akbay, *Celâleddin ed-Devvânî*, 65.

keşf ehli gibi tasavvufî kavramlarla yürüttükleri bir gelenek başlatan¹⁴⁰ İbn-i Sînâ'nın (ö. 438/1037) aynı adlı tefsirini şerh ettiğinden dolayı, *Hâşiye âlâ Tefsiri Sûret el-İhlâs (li İbn-i Sînâ)* olarak da anılmaktadır.¹⁴¹ Ahmet Faruk Güney ve İran'da Seyyid Ahmed Tuysirkânî tarafından tahkikli olarak yayımlanmıştır.¹⁴²

3- *Tefsir Sûret el-Felak* تفسير سورة الفلق. Bu eser, *Tefsir el-Kalâkıl*dan biridir. Tefsir Sûret en-Nâs'la birlikte Tefsir (Sûret) el-Muavvizeteyn de denilmektedir.¹⁴³

4- *Tefsir Sûret en-Nâs* تفسير سورة الناس. *Tefsir el-Kalâkıl* ve *Tefsir el-Muavvizeteyn* denilen eserlerden sonuncusu olup bundan öncekinde olduğu gibi sadece Kâtib Çelebi Devvânî'ye isnat etmektedir.¹⁴⁴

5- *Tefsir Âyet es-Seref* تفسير سورة السرف. Bu eseri de sadece Mecâlis yazarımıza isnat etmektedir.¹⁴⁵

6- *Hâşiye alâ el-Envâr li Amel el-Ebrâr* حاشية على الأنوار لعمل الأبرار. C. Yusuf b. İbrahim el-Erdebîlî'nin (ö. 799/1397) Şâfiî fıkı ile ilgili olan *el-Envâr li Amel el-Ebrâr* adlı eserine Devvânî'nin yazdığı haşiyedir.¹⁴⁶ Bu eser, Handmîr'in belirttiğine göre, Devvânî'nin medreselerde okutulan eserler hakkında yazdığı hâşiyelerindendir. Ayrıca kendi döneminde talebe tarafından kullanıldığını da ifade etmektedir.¹⁴⁷

7- *Hâşiye alâ Muhtasar el-Müntehâ* حاشية على مختصر المنتهى. Fıkıhla ilgili olan bu eserde Devvânî, Molla Ali Arrân'ın, S. Ş. el-Cürcânîye itirazlarına cevap vermiştir. İcî'nin şerhine Mir Sadreddin eş-Şirâzî'nin de bir hâşiyesi bulunduğunu dikkate alarak bu hâşiyenin de iki yazar arasındaki tartışmaların bir mahsulü olduğunu söylemek mümkündür.¹⁴⁸

8- *el-Erbeûn es-Sultâniyye* الأربعون السلطانية. Devlet başkanlarıyla (sultânlarla) ilgili kırk bir hadisin toplandığı bir eserdir.¹⁴⁹ Hadise dair *el-Müştemile alâ el-Ahkâm er-Rabbânîyye* adıyla da

¹⁴⁰ Ahmet Faruk Güney, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlas Suresi Felsefî Tefsir Geleneği -Bir Varlık İdrakinin Zeminini Olarak İhlas Sûresi Tefsiri*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), 31, 39, 145, 147-148, 161, 178; krş. Devvânî, "Tefsiru Sûreti'l-İhlâs", 52-53.

¹⁴¹ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 227; Çelebi, *Kesf*, 1: 449, 457; Leknevî, *el-Fevâid*, 90; Tebrîzî, *Reyhânetu'l-Edeb*, 2: 235; Devvânî, "Tefsiru Sûreti'l-İhlâs", 35-61; Güney, *İhlas Suresi*, 42, 46-47.

¹⁴² Devvânî, "Tefsiru Sûreti'l-İhlâs", 35-61; Güney, *İhlas Suresi*, 42, 46-47.

¹⁴³ Çelebi, *Kesf*, 1: 451, 457.

¹⁴⁴ Çelebi, *Kesf*, 1: 451, 457.

¹⁴⁵ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 227; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 4: 331; Tebrîzî, *Reyhânetu'l-Edeb*, 2: 235; Anay, "Celâlüddîn ed-Devvânî", 9: 257-262.

¹⁴⁶ Çelebi, *Kesf*, 1: 195-196; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 227.

¹⁴⁷ Handmîr, *Habîb es-Siyer*, 3/4: 605; Leknevî, *el-Fevâid*, 90; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cem el-Müellifin*, (Beyrut: Mektebetu'l-Müsenna ve el-İhyâ el-Türâs el-Arabî, ts.), 9: 48; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin*, 2: 224; Devvânî, *Şerh-i Hâl*, 451.

¹⁴⁸ Çelebi, *Kesf*, 2: 1856; Necefi, *Mu'cem Müellifi eş-Şîâ*, 177; Müneccid, *el-Mahtûtât*, 50.

¹⁴⁹ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 227; Kehhâle, *Mu'cem el-Müellifin*, 9: 47.

bilinen bu eserden başka müellifin, hadis usûlünü tartıştığı¹⁵⁰ *Unmûzecu'l-Ulûm*'un¹⁵¹ içinde konuyla ilgili değerlendirmeleri de mevcuttur.

2.3. Felsefe ve Mantık Konusundaki Eserleri

1- *Şevâkil el-Hûr fi Şerhi Heyâkil en-Nûr* شواكل الحور في شرح هياكل النور. Kısaca *Şerhu Heyâkil en-Nûr* olarak da adlandırılan bu eser, Şihâbuddin Sühreverdî el-Maktûl'un (ö. 587/1191) Heyâkilu'n-Nûr هياكل النور adlı eseri üzerine kaleme alınmış bir şerhidir.¹⁵² Devvânî'nin orta yaşlarda kaleme aldığı eserlerden olan bu şerh, muhtevassından başka aynı zamanda yazarının ilim hayatının daha başlarında İsrâkî eğilimleri olduğunu göstermesi bakımından da özel bir önemi haizdir.¹⁵³ Eseri Muhammed Abdulhak ve Muhammed Kevken tahkik etmiş ve notlandırarak neşretmiştir.¹⁵⁴

Devvânî'nin bahsi geçen bu şerhine G. Mansûr Şirâzî, *İsrâku Heyâkili'n-Nûr li Keşfi Zulumâti Şevâkili'l-Gurûr* adıyla bir reddiye yazmıştır.¹⁵⁵

2- *Şerhu Tehzibi'l-mantık ve'l-keîâm* شرح تهذيب المنطق والكلام. *Ş. Tehzib el-Mantık*, Sadeddin et-Teftâzânî'nin *Tehzib el-Mantık ve el-Kelâm*¹⁵⁶ adlı eserinin mantık kısmının baş tarafında

¹⁵⁰ Devvânî zayıf hadis ile amel etmenin problemli durumuna dair şu makul değerlendirmeyi yapmaktadır: Amellerin faziletine ilişkin zayıf olan hadis ile amel etmek aslında sıkıntılı ve problemli bir durumdur. Çünkü bir amelin ya da işin caiz olup olmaması ve müstehaplığı gibi konuların tümü şeriat hükümlerini oluşturan beş madde içerisinde yer alırlar. Eğer bir şey yani amel zayıf hadisin gereği olarak müstehap oluşu sabit olacak olur yani zayıf hadis kanıtlanmaya gidilirse, bu takdirde o şeyin müstehaplığı, zayıf hadis ile sabit olmuş veya ortaya konmuş olur ki, bu, aslında ahkâm ile ilgili konuların zayıf hadislerle sabit olmayacağı gerçeğine aykırıdır. (bkz. Ali Kürşat Turgut, "Devvânî ve Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eseri", *EKEV*, 18/59, (Bahar 2014): 450). Ancak onun belirlediği bu kuralı -görebildiğimiz kadarıyla- hemen hiç uygulamadığı, eserlerine özellikle de *Ahlâk-ı Celâlî*'ye bu prensibi yok sayan, zayıfın da ötesinde çok sayıda uydurma hadis aldığı müşahede edilmektedir. Başta sultana itaate ilişkin zayıf olanlarından maada çok miktarda uydurma hadis naklettiği görülmektedir. Sözelimi hadisler desteğinde 'kadın'ın (aklen) noksanlığı, onlara danışmamak gerektiği ve güvenilemeyeceği, bu nedenle dışarı çıkarmamak keza melâhi ve yabancılara bakmaktan alıkoymak gerektiğini ayrıca lezzet açısından kadınların birbirlerine yakınlığının yemeklerin benzerliğinden daha fazla olduğundan sonra erkeklere dair hikâyeleri dinlemelerine mani olmak ve hatta onları Yusuf suresini okumaktan alıkoymak gerektiğini zira hadiste: adalet ve iffet hususlarında bozulmalarını önlemek amacıyla kadınların Yusuf Suresini okuyup dinlemesine engel olunması gerektiğinin belirtildiğini ifade etmektedir. bkz. *Ahlâk-ı Celâlî Arapça Çevirisi*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Mütercim: belirsiz, Hattat: Muhammed Necib el-Eyyubî el-Maruf bi Suyulcizâde, Yazım tarihi: 1220, Yeni Kayıt: 1909, vrk. 59/b, 65/b, 75/a-b, 76/a-b, 77/a-b, 124/a.

¹⁵¹ Devvânî, *Unmûzecu'l-Ulûm*, 280-281, 291.

¹⁵² Cevan, *Fihrist-i Kütüb*, 1: 164-165; Devvânî, *Şevâkil*, 99-261; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 14: 38, 177.

¹⁵³ Handmîr, *Habib es-Siyer*, 3/4: 605; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 1: 72; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 224-225.

¹⁵⁴ Bkz. Devvânî, *Şevâkilü'l-Hûr fi Şerhi Heyâkili'n-Nûr li's-Sühreverdî*, Beytu'l-Verrak, Bağdat 2010.

¹⁵⁵ Çelebi, *Keşf*, 2: 2047; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 14: 177-178; Hâirî, *Fihrist*, 5: 382-386, 9/1: 378-379; Efendi el-İsbahânî, *Riyâdu'l-Ulema*, 2: 96; ayrıca bkz. Diyanî, *Zovki Teellüh*, 347-369; Mehmet Fatih Arslan, "Sühreverdî'nin Heyâkilü'n-Nûr'u Nasıl Anlaşılmalı?: Devvânî ve Destekî Şerhleri Bağlamında Bir İçerik Analizi", *İslâmî İlimler Dergisi*, 12/1, (2017): 240-256.

¹⁵⁶ Muhtasar metinler, sınırlı sayıdaki sayfalarda bir ilmin konularının tamamının incelendiği eserler olmakla birlikte, bir ilmin tahsili esnasında fazla verimli olmamaları açısından İbn-i Haldûn'un tenkit ettiği bir yazım tarzının ürünü olan eserlerdir. (bkz. Mukaddime, (haz. Süleyman Uludağ), (İstanbul: Dergah Yayınları, 1983), 2: 1283) Bu tenkitte metnin yeni başlamış talebelerden daha ziyade meseleleri bilen kimselere hitap eden karakterinin etkili

bulunan beş tümel ve önerme bahsinin şerhi olup tamamlanamadığı¹⁵⁷ anlaşılmaktadır. Yazarın eserin girişinde meşgul olduğu bir sırada irticalen yazdığını belirtmesi nedeniyle ders notları mahiyetinde olduğu söylenebilir.¹⁵⁸

Devvânî'nin *Şerh et-Tehzib el-Mantık* adlı bu eserine, Gıyâseddin Mansûr eş-Şirâzî'nin bir reddiye yazdığı naklolunmaktadır.¹⁵⁹ Bunun dışında birçok yorum kaleme alınmış ve bunların çoğu günümüze kadar gelmiştir.¹⁶⁰

3- *Hâşiye alâ et-Tasavvurât* حاشية على التصورات (Hâşiye alâ Şerhi's -Şemsiyye حاشية على شرح السمسية). Devvânî eserin girişinde Şerh eş-Şemsiyye ve hâşiyesi üzerine verdiği derslerin bir araya toplanmasının kendisinden rica ve ısrar edildiğini ifade etmekte ve bu hâşiyenin de bunun neticesi olduğunu belirtmektedir.¹⁶¹ Bazı kaynaklar ise eserin medreselerde ders kitabı olarak okutulduğunu zikretmektedir.¹⁶² Devvânî'nin bu hâşiyesine, Gıyâseddin Mansûr eş-Şirâzî'nin bir reddiye yazdığı belirtilmektedir.¹⁶³

4- *Şerhu Risâle fi İsbât el-Cevher el-Müfârak* شرح رسالة في إثبات الجوهر المفارق. *Şerhu Risâleti Nefsi'l-Emr li't-Tûsî ve Şerh Risâlet el-Akl el-Küll* olarak da bilinir. Bu eseri, Recep Duran tahkik ve neşretmiştir.¹⁶⁴

5- *Risâle fi Hall el-Cezr el-Esam* رسالة في حل الجزر الأصم. Bu eser Sadreddin eş-Şirâzî ile Devvânî'nin aynı konudaki tartışmalarından meydana gelmektedir. Bu risâlenin, *Cevabu*

olduğu söylenebilir. Bir ilmin meselelerine ilişkin çok üstten ve genel olarak yapılmış bir bakışın ise sırf o bakışla kalındığı takdirde, ilme yeni başlayan kimse için olumsuz bir durum olarak kabul edilebileceği açıktır. Kaldı ki muhtasarlar genellikle asıl eserin yorumu konumunda bulunduğundan her ihtisar belirli bir ferdiliğe de sahiptir. Bu eserlerin büyük bir kısmı aynı zamanda mezheplerin farklı coğrafyalarda gelişmiş çevrelerinin anlayış ve katkılarını da yansıtmaktadır. Muhtasarlar mezhebin ve dolayısıyla taklidin sınırlarını belirleyen o coğrafyada meşrûfiyet kaynağı olarak benimsenme açısından modern kanunlaştırmalarınkine paralel bir işleve sahip eserlerdir. Muhtasarlar, modern dönemde yazılan İslam hukuk tarihine dair eserlerde aklın donuklaşmasının, taklit karanlığının ve fikhın zayıflamasının başlıca sebebi olarak değerlendirilmiştir bkz. Mehmet Zahit Tiryaki, "Sa'deddin Taftazânî'nin Tehzîbü'l-Mantık İsimli Eseri: Sunuş, Tahkîk, Tercüme", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 17/32, (2012): 131; İsmail Durmuş, "Muhtasar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 58; Eyyüp Said Kaya, "Muhtasar (Fıkıh)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 61.

¹⁵⁷ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 226; "Faydalı ve meşhur bir şerh olan eser tamamlanmamıştır. Fakat Mir Ebu'l-Feth'in (ö. 950/1543) aynı zamanda mezkûr şerhi tekmile ettiği hâşiyesi ile birlikte çokça okunmuş, okutulmuş ve üzerine hâşiyeler yazılmıştır." Tiryaki, "Tehzîbü'l-Mantık", 132.

¹⁵⁸ Devvânî, *Hâşiye et-Tehzib*, 2; M. Sait Özervarlı, "Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40, 331-332.

¹⁵⁹ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 232.

¹⁶⁰ Bkz. Çelebi, *Kesf*, 1: 515-516.

¹⁶¹ Devvânî, *Hâşiye alâ et-Tasavvurât* (Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid alâ Şerhi's-Şemsiyye), (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi blm., no: 00867, 1307), 2.

¹⁶² Handmîr, *Habib es-Siyer*, 3/4: 605.

¹⁶³ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 232; Efendi el-İsbahânî, *Riyâdu'l-Ulema*, 5: 486; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 6: 36-37; Cevan, *Fihrist-i Kütüb*, 1: 294, 299-300.

¹⁶⁴ Devvânî, "Şerhu Risâle et-Tûsî fi İsbât el-Cevher el-Müfârak el-Müsemma bi el-Akl el-Küllî", thk. Recep Duran, *Bilim ve Felsefe Metinleri* (Nefsu'l-Emr Risaleleri), 1: 2, (Ankara: Öncü Kitap, 1992), 83-92; Çelebi, *Kesf*, 1: 859; Efendi el-İsbahânî, *Riyâdu'l-Ulema*, 2: 102.

Celâleddîn ed-Devvânî an Cevâb Mir Sadreddin eş-Şirâzî adıyla bir versiyonunun daha olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁵ Her iki risâlenin de mantıkla ilgili olduğu¹⁶⁶ söylenebilir. Sadreddin eş-Şirâzî'nin bu iki risâleye yazdığı cevapları, Devvânî'nin risâlelerine yazılan reddiyeler halinde kabul etmek mümkündür.¹⁶⁷

6- *Hâşiye alâ Hâşiye Şerh Metali' el-Envâr* المطالعة حاشية على حاشية شرح. Devvânî'nin çağdaşı Sadreddin eş-Şirâzî ile tartışmaları adeta kan davasına dönüşmüş ve bu olay uzun süren tartışmalar için örnek gösterilir (darbu'l-mesel) hale gelmiştir.¹⁶⁸ İşte bu tartışmaların neticelerinden biri de bu başlık altında verdiğimiz iki hâşiyedir.

Kutbuddin Râzî'nin (ö. 766/1364), *Metâli el-Envâr* adlı mantıkla ilgili esere yazdığı *Levâmi el-Esrâr* adlı şerhine Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) bir hâşiye yazmıştır.¹⁶⁹ Bu hâşiyeye Devvânî'nin ve S. eş-Şirâzî'nin yazdıkları Arapça ikişer hâşiyeleri bulunmakta ve her ikisinin de ilk hâşiyeleri, Eski Hâşiye (*Hâşiye el-Kadîme*), ikinci hâşiyeleri ise Yeni Hâşiye (*Hâşiye el-Cedîde*) diye anılmaktadır. Buna ek olarak *Tecrîd el-Kelâm* üzerine yazılan hâşiyelerde olduğu gibi, Devvânî'nin hâşiyelerine *Tabakât el-Celâliyye*, eş-Şirâzî'ninkilere ise *Tabakât es-Sadriyye* de denilmektedir.¹⁷⁰ S. eş-Şirâzî'nin oğlu Gıyâseddin Mansûr eş-Şirâzî'nin bu tartışmaları konu edinen bir değerlendirmesi (muhâkemât) bulunmaktadır.¹⁷¹

2.4. Tasavvuf, Edebiyat ve Ahlâk Konusundaki Eserleri

1- *Risâle-i Sayha ve Sada* رسالة الصيحي والصدى. Farsça olan risâlenin¹⁷² giriş kısmından yazarın bir arkadaşının isteği üzerine bu eseri yazdığı anlaşılmakta ise de bu zatın kim olduğunu belirtmemektedir.¹⁷³ Devvânî'nin, Allah'ın birliği, isimleri, sıfatları ve bunların tecellisi ve tevhidle ilgili bazı düşüncelerinin tasavvufî bir yorumla ele alındığı bir risâlesidir.

¹⁶⁵ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 227; Devvânî, *Şerh-i Hâl*, s. 451; Şirâzî, *Âsâr-ı Acem*, 310; Ni'met, *Felasifetü's-Şiâ*, 438-439; Necefi, *Mu'cem Müellifi eş-Şiâ*, 177; el-Emin, *A'yânü's-Şiâ*, 9: 122.

¹⁶⁶ Ayrıca bkz. Ahad Feramuz Karamelkî, "Ara ve Asarı Mantiki Celâleddîn Devvânî", *Fasılname-i Endişe-i Dini Danişgahi Şiraz*, Devre-i Evvel, 10, (Bahar 1383), 85-96.

¹⁶⁷ Şeşen ve dğr., *Köprülü Kütüphanesi*, 2: 315, 623-624; Hâirî, *Fihrist*, 5: 350, 9/2: 549-551; Münecid, *el-Mahtûtât*, 50.

¹⁶⁸ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehak/ İslamda Tenkid ve Tartışma Usulü*, sd. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1990), 134, 229.

¹⁶⁹ Çelebi, *Kesf*, 2: 1715-1716.

¹⁷⁰ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 226, 231; Çelebi, *Kesf*, 2: 1096.

¹⁷¹ Şirâzî, *Âsâr-ı Acem*, 459; Handmîr, *Habib es-Siyer*, 3/4: 605; Çelebi, *Kesf*, 2: 1096; Cevan, *Fihrist-i Kütüb*, 1: 302; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 4: 227-228, 472; Efendi el-İsbahânî, *Riyâdu'l-Ulema*, 2: 59-60.

¹⁷² Bkz. Ateş, *Farsça Manzum Eserler*, 1: 458, 460.

¹⁷³ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 228; Şirâzî, *Âsâr-ı Acem*, 310; el-Emin, *A'yânü's-Şiâ*, 9: 122; Devvânî, *Şerh-i Hâl*, 452; Seyyid Ahmed Tuysirkânî, "Giriş", *Selâsu Resâil*, (takdim, thk., ta'lik), (Tahrân: 2002), 28.

2- *Rubâiyyât* الرباعيات. Muhtevası tasavvufî olan bu rubaileri gençliğinde yazdığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

3- *Şerh-i Rubâiyyât* شرح الرباعيات. Devvânî'nin, bazı tasavvufî rubailerini şerhederek Osmanlı Padişahı II. Beyazıt'e ithaf ettiği bir eseridir.¹⁷⁵

4- *Şerh-i Beyti ez Gülşen-i Rûz* شرح بيت جلشن روز. Şebüsterînin (ö. 720/1320) ünlü eseri *Gülşen-i râz*'ın bir beytinin şerhidir.¹⁷⁶

5- *er-Risâle el-Kalemîyye* الرسالة القلمية. Nun ve el-kalemi ve mâ yesturûn âyetiyle (Kalem 68/1) başlamaktadır.¹⁷⁷

Uzunçarşılı'ya göre kalemîyye risâleleri edebî gücünü göstermek isteyenlerin yazdıkları risâlelerdir.¹⁷⁸ Kâtib Çelebi'nin Molla Abdullah b. Tursun'un (ö. 1019/1610) aynı adlı risâlesinden bahsederken kâtipler ve belagat erbabı arasında meşhur olduğunu söylemesi ve birçok bilginin bu isimle risâlesinin bulunması da bu görüşü desteklemektedir.¹⁷⁹ Ayrıca Devvânî'nin bu risâlesi de herhangi bir ilmî konuyu incelemekten ziyade edebî bir hüviyete sahiptir. Eserin ilk cümlelerinden risâlenin birisinin sorusu üzerine yazıldığı¹⁸⁰ anlaşılmakta ise de soruyu soranın kim olduğu bilinmemektedir.¹⁸¹

6- *Risâle fî Beyân Fe el-Fasîha* الفاء النصيحة. H. Anay'ın "kaynaklarda zikredilmemekle birlikte bu adla kayıtlı Arapça bir risâle düşünürümüze nisbet edilmektedir, iki nüshasını tespit edebildiğimiz risâlenin başında Devvânî'ye ait olduğu yer almaktadır. Ancak eserin içinde Kemâlpaşazâde'ye (ö. 940/1533) atıfta bulunulması, ona ait olmadığını göstermektedir."¹⁸² şeklindeki kanaatine karşın, risâleyi tahkîk eden Taha Muhsin'e göre risâlenin Devvânî'ye aidiyetinde şüphe yoktur.¹⁸³

7- *Şerh-i Yek Gazel-i Hâce Hâfız* شرح يه ك غازه ل حاحه حافظ. Devvânî bu risâlesinde Hâfız-ı Şirâzî'ye (ö. 792/1390) ait bir gazeli şerh ederken kendi tasavvufî görüşlerine de yer vermiştir.¹⁸⁴

¹⁷⁴ Hekimşah Muhammed Kazvînî, *Tercüme-i Mecâlis en-Nefâis*, Ali Şir Nevâî'nin, Tezkire-i Mecâlistü'n-Nefâis, yay. haz. Ali Asgar Hikmet, (Tahran: Kitabfuruş-i Menuçehri, 1363hş), 310; Mar'âşî, *Mecâlis*, 2: 228; Ateş, *Farsça Manzum Eserler*, 1: 457-458, 460; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 13: 279-280.

¹⁷⁵ Bkz. Devvânî, *Şerh-i Rubâiyyât*, nşr. Mehdî Dehbâşî, Tahran 1990/1368 hş.

¹⁷⁶ Devvânî, *Şerh-i Beyti ez Gülşen-i Rûz*, Tahran 1342 hş.

¹⁷⁷ Mar'âşî, *Mecâlis*, 2: 227; Çelebi, *Kesf*, 1: 884; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 17: 168.

¹⁷⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975), 2: 677.

¹⁷⁹ Çelebi, *Kesf*, 1: 884.

¹⁸⁰ Devvânî, *er-Risâletü'l-Kalemîyye*, Nurosmaniye Kütüphanesi, [y.y.]: No: 4909, [t.y.], vrk. 39/a.

¹⁸¹ Şeşen ve dğr., *Köprülü Kütüphanesi*, 2: 347, 355, 641; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 17: 168-169.

¹⁸² Devvânî, *Risâle fî fâ el-Fasîha*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal blm., no: 00936, vrk. 106/a; ayrıca bkz. Anay, *Devvânî: Hayatı*, 201.

¹⁸³ Devvânî, "el-Fau'l-Fasîha", *el-Mevrid Mecellet Turasiyye Fesliyye Muhakkeme*, 27: 2, (Bağdâd: Vezaretu's-Sekafe ve'l-İlam Irak, 1420/1999), 87-89.

¹⁸⁴ Tahran 1319 hş., y. 21, sy. 7: 365-368; sy. 10: 537-546; ayrıca bkz. Der Şebistân-ı İrfan, *Mecmu'a-i Resâil-i Fârisî ez Pîrân-ı İrân*, Tahran 1369 hş., 227-249.

Kataloglarda *Şerh-i Gazel ez Hâfız-ı Şirâzî* ve *Şerh-i Yek Beyt ez Hâfız-ı Şirâzî* adıyla da anılan eser, Farsça'dır.¹⁸⁵

8- *Şerh-i Beyti ez Gülşen-i Râz*. Mahmud Şebisterî'nin (ö. 720/1320) *Gülşen-i Râz* adlı eserinden bir beytin tasavvufî şerhidir.¹⁸⁶

9- *Devvânî'nin Şiirleri*. Başta şura tezkireleri olmak üzere, bazı eserler ve kütüphane katalogları yazarımızın hemen hemen hepsi Farsça olan şiirlerinden örnekler vermektedir.¹⁸⁷

Bu vesileyle Müellifin yazdığı bir beyit dolayısıyla yaşadığı ilginç bir anekdot aktarılmaktadır. Şöyle ki, akâid âlimi şairimiz "sarhoşluk hastalığına tutuldum, bana içki verin. Çünkü tedavi maksadıyla olunca içki haram değildir." mealinde bir beyit yazar. Onun bu beytinden sonra Şirâz'da ne kadar bade-perest varsa meyhanelere düşmüşler ve hatta şehrin duvarlarına da yine manzum olarak "Bahar geldi. Molla Celâl ed-Devvânî'nin fetvasına uyarak bize şarap sun!" diye yazmışlarmış. Devvânî bu hal üzerine yıllarca şöyle yakınıp durmuş: Şairane bir latife yapalım dedik, adımız kötüye çıktı.¹⁸⁸

10- *Ahlâk-ı Celâlî* اخلاق جلالی. Devvânî'nin en otantik eserlerinden biridir. Asıl adı *Levâmiu'l-İşrâk fî Mekârimi'l-Ahlâk* (لوامع الإشراف في مكارم الألاق): Güzel Ahlâkla İlgili İşrâk Parıltıları) iken sonraları *Ahlâk-ı Celâlî* ismiyle meşhur olan¹⁸⁹ eserin özellikle Hindistan'da birçok baskısı yapılmıştır.¹⁹⁰ Dili Farsça olan *Ahlâk-ı Celâlî*,¹⁹¹ Devvânî'ye nisbeti en kesin eserlerinden biridir.¹⁹²

Halil İnalcık'ın belirttiğine göre Taşköprüzâde (Taşköprülüzâde) tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Osmanlı ulemâsı arasında çok rağbet görmüştür.¹⁹³ Ancak biz bu çeviriyi tespit edip faydalanma imkânı bulamadıysak da istifade ettiğimiz Arapça bir tercümesi yazma eser halinde Nuruosmanye kütüphanesinde mevcuttur. Devvânî, Sultân Hasan Bey tarafından, -Mikâil

¹⁸⁵ Devvânî, "Şerh-i Yek Gazel-i Hâce Hâfız", *Der Şebistân-ı İrfan*, (Tahran: Mecmu'a-i Resâil-i Fârisî ez Pîrân-ı İrân, 1369 hş.), 227-249; Devvânî, "Şerh-i Yek Gazel-i Hâce Hâfız", y. 21, (Tahran 1319 hş.), 7/365-368, 10/537-546; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 228; ayrıca bkz. Devânî, *Şerh-i Hâl*, 452; Tuysirkânî, "Giriş", *Selâsu Resâil*, 20; Muammer Eroğlu, "Devvânî", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977), 3: 566.

¹⁸⁶ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 228; Devânî, *Şerh-i Hâl*, 452; Tuysirkânî, "Giriş", *Selâsu Resâil*, 30.

¹⁸⁷ Ahmed-i Râzî, *Heft İklim*, 1: 179-180; Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, (haz. M. Akkuş, A. Yılmaz), (İstanbul: Kitabevi, 2006), 3: 181; Süleyman Fehim, *Sefinetü's-Şuara*, (İstanbul: Tabhane-i Amire, 1843/1259), 292-293; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 224-225, 228; Devânî, *Şerh-i Hâl*, 452-454; Tabatabâî, *Ricalü's-Seyyid*, 2: 143; Şirâzî, *Âsâr-ı Acem*, 310; Tebrîzî, *Reyhânetü'l-Edeb*, 2: 234-236; el-Emin, *A'yânü's-Şîâ*, 9: 122; Ni'met, *Felasifetü's-Şîâ*, 437.

¹⁸⁸ Vassaf, *Sefine-i Evliya*, 3: 180-181; Kazvîni, *Tercüme-i Mecâlis*, 310.

¹⁸⁹ Alî bin Emrullah -Muhammed Hâdimî, *İslâm Ahlâkı*, 79. bsk., (İstanbul: Hakikat Kitâbevi, 2009), 8-9, 563; Akbay, *Celeddin ed-Devvânî*, 5-6; Anay, *Devvânî: Hayatı*, 228.

¹⁹⁰ Emrullah - Hâdimî, *İslâm Ahlâkı*, 8-9, 563; Akbay, *Celeddin ed-Devvânî*, 5-6; Anay, *Devvânî: Hayatı*, 228.

¹⁹¹ Handmîr, *Habib es-Siyer*, 3/4: 605; Taşköprülüzâde, *Miftah*, 1: 408; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 227; Çelebi, *Keşf*, 1: 36, 2: 1567. Ayrıca bkz. Kadir Turgut, "Ahlâk-ı Celâlî, Celâleddîn-i Devvânî, (Nşr. Abdullah Mes'ûdî Ârânî, Tahran: İntişârât-i Ettılâât, 1391/2012, 403 sayfa)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 32, (2014): 170-175.

¹⁹² Handmîr, *Habib es-Siyer*, 3/4: 605; Taşköprülüzâde, *Miftah*, 1: 408; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 227; Çelebi, *Keşf*, 1: 36, 2: 1567.

¹⁹³ Halil İnalcık, "Osmanlı Padişahı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13/4, (1958): 77; ayrıca bkz. Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, 3. bsk., (İstanbul: İmge Kitabevi, 1998), 94.

Bayram'ın tesbitiyle, hataen- Tûsî'nin olduğu sanılan ahlâk kitabını işrâkî açıdan düzeltici ve tamamlayıcı mâhîyette özel bir gaye ile yeniden gözden geçirmek için görevlendirilmiştir. *Ahlâk-ı Celâlî*'nin yapısı, esasında, *Ahlâk-ı Nâsirî*'ninkinin aynıdır, fakat Devvânî, eserinin icrasında onu sanatkârane bir şekilde Kur'an âyetleri, Peygamber'in ve sahâbesinin ahlâkî kuralları ve mutasavvıfların cezbedici sözleri ile süslemiştir. O, Tûsî'ye ait olduğu bilinen bahsi geçen eseri yalnızca kısaltıp sadeleştirmemiş, aynı zamanda onu, işrâk felsefesinin ilkelerine göre yeri geldikçe genişletip özenle işlemiştir.¹⁹⁴

11- *Risâle-i Adâlet* رسالہ عدالت. Devvânî'nin bu adı taşıyan iki risâlesi İran'da birkaç defa neşredilmiştir.¹⁹⁵

2.5. Diğer Konulardaki Eserleri

1- *Unmûzecu'l-Ulûm* أنموذج العلوم. Devvânî'nin Usûl-i Hadis, Fıkıh, İlm-i Hilaf, Kelâm, Felsefe, Tıp, Tefsir, Hendese, Hey'et, Mantık ve Aritmetik gibi çeşitli ilimlere dair bazı mütalaalarını ihtiva eden eseridir. Kitap, mukaddimesinde verilen otobiyografik bilgiler bakımından ayrı bir önem taşır.¹⁹⁶ Eserin asıl isminin *R. fî Mesâil min el-Fünûn* olduğu yazarın eserin girişindeki ifadesinden anlaşılmakla birlikte, daha çok *Unmûzecu'l-Ulûm* adıyla tanındığından bu isim tercih edilmiştir.¹⁹⁷

Eser Fıkıh, Tefsir, Geometri, Astronomi, Mantık gibi on ilmin bazı tartışmalı konularında yazarın görüşlerini içermektedir. Devvânî, *Unmûzecu'l-Ulûm*'da, genel olarak naklî ve aklî ilimleri değerlendirmeye tabi tutarken, bunları konular bazında ele almakta ve bu konuları detaylandırırken üzerinde durmaya çalıştığı nazarî metoda vurgu yapmaktadır. Bunun yanında özellikle itikâdî konularda temellendirmenin sağlam yapılması gerektiği konusunda da araştırmacıların dikkatini çekmekte ve bize bu hususta ışık tutmaktadır.¹⁹⁸ Devvânî eserin başında hocaları ve okuduğu dersler hakkında bilgi verdiğinden¹⁹⁹ kendisinin hayatı hakkında en önemli kaynaklardan biri durumundadır.²⁰⁰ Eser, Seyyid Ahmed Tuysirkânî tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır²⁰¹.

¹⁹⁴ Bakhtyar Husain Siddiqi, "Celâleddin Devvânî", (çev. Emrullah Yüksel), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, (Erzurum, 1986):176; Erwin I.J. Rosenthal, *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi*, (çev. Ali Çaksu), (İstanbul: İz Yayınları, 1996),305-311.

¹⁹⁵ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 226-227; Tuysirkânî, "Giriş", *Selâsu Resâil*, 28; Cevan, *Fihrist-i Kütüb*, 1: 379-380; Anay, *Devvânî: Hayatı*, 176-177.

¹⁹⁶ Çelebi, *Keşf*, 1: 890, 2: 1905; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin*, 2: 224.

¹⁹⁷ Devvânî, *Unmûzecu*, 273-274; Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 226, 232; Leknevî, *el-Fevâid*, 89; Şirâzî, *Âsâr-ı Acem*, 310; Ni'met, *Felasifetü's-Şîâ*, 437; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm: Kamusu Teracimi li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa*, 2. bsk., (Kahire: Matbaatu Kustasus, 1954), 5: 257; Tebrizî, *Reyhânetü'l-Edeb*, 2: 235; Neceffî, *Mu'cem Müellifi eş-Şîâ*, 175, 177; el-Emin, *A'yânü's-Şîâ*, 9: 122; Çelebi, *Keşf*, 1: 184, 877, 890, 2: 1141, 1905; Efendi el-İsbahânî, *Riyâdu'l-Ulema*, 5: 267.

¹⁹⁸ Turgut, "Devvânî ve Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eseri",444.

¹⁹⁹ Devvânî, *Unmûzecu*,263-340.

²⁰⁰ Bkz. Diynanî, *Zovki Teellüh*,371-384.

2- *el-Hucecu'l-Bâhire fi İfhâm'it-Tâife el-Kâfira el-Fâcira ve Hüve fi er-Redd alâ er-Râfida Leanehümullâhu* الحجاج الباهرة في إفحام الطائفة الكافرة الفاجرة في الرد على الشيعة الرافضة لعنهم الله. Bu eseri²⁰² Anay, Devvânî'ye nisbetine dair herhangi bir delil olmadığı gerekçesiyle uydurma eserler grubundan saymış ise de risâleyi yüksek lisans tez çalışması şeklinde tahkîkli ve şerhli olarak hazırlayan Abdullah Hac Ali Münib'e göre eserin Devvânî'ye nisbetinde herhangi bir sorun yoktur.²⁰³

3- Devvânî'nin kayıtlara geçen eserlerinden biri de *Risâle fi İ'râbi Lâ İlâhe İllallah*'tır رسالة في إعراب لا إله إلا الله. Ahmet Gemi'nin üzerinde genişçe çalıştığı²⁰⁴ bu eser, Lâ İlâhe İllallah'ın söz dizimini /gramerini (i'râb) işlemekte ve çok kısa bir yorumunu yapmaktadır. Gemi'nin beyanına göre, risâle kelime-i tevhidin i'râbıyla ilgili olarak yazılan ilk eserlerdendir. Devvânî bu risâlede kelime-i tevhidin i'râbı konusunda sonraki âlimler için bir nüve olabilecek önemli bilgiler vermektedir. Bu eser bir mukaddime mâhîyetini taşımaktadır. Nitekim *İnbâhu'l-Enbâh 'alâ Tahkîki İ'râbi Lâ İlâhe İllallah*²⁰⁵ adlı eserin yazarı İbrahim b. Hasan eş-Şehrezûrî el-Kûrânî (ö. 1102/1690) söz konusu eserini Devvânî'nin *Risâle fi i'râbi lâ ilâhe illallah* adlı eserinden esinlenerek kaleme almış ve bu eserde geçen bazı ifadelerin uygun olmadığından bahsetmiştir.²⁰⁶

4- *Arznâme* عرضنامه. Farsça olan eser Fars Eyaleti valisi olan Şehzâde Halil Sultan'ın huzurunda 881/1476 yılında Şîrâz'da düzenlenen askerî geçit törenini Devvânî'nin bir görgü şahidi olarak kaydetmesi neticesinde ortaya çıkmıştır.²⁰⁷

5- *Risâle der Divân-ı Mezâlim* رسالة در ديوان مظالم. Halkın şikâyetlerini dinlemek ve bunların giderilmesi için gerekli tedbirleri almakla görevli, devlet başkanınca teşkil edilecek özel bir

²⁰¹ Devvânî, *Unmûzec*, 263-340.

²⁰² Eserde imâmet (hilâfet), ilk dört halife ve sahâbe anlayışı, âyet ve hadisleri yorumlama (tefsir ve te'vil) vb. konular ile abdestte ayakları meshetmek, mut'a nikâhı seferde orucun câiz olup olmaması gibi fîrû' meseleleri olmak üzere Ehl-i Sünnet ile Şîa arasındaki birçok ihtilaf tek tek ele alınmakta, taassup derecesine varan üslûp ve muhtevâ ile klasik Ehl-i Sünnet anlayışı savunulmaktadır. Son kısımda ise Şîî fırkaları çeşitli kollarıyla sıralanmakta ve görüşleri kısaca tanıtılmaktadır. Bkz. *el-Hucecu'l-Bâhire fi İfhâm'it-Tâifet'il-Kâfîret'il-Fâcira ve Hüve fi'r-Redd ale'r-Râfida*, thk. A. Hac Ali Münib, 2000.

²⁰³ Muhakkik Ali Münib araştırma konusu olarak bu eseri tercih etmesinin gerekçesi olarak ülkesi Filipinlerde Şîa inancını yayan güçlü bir hareketin varlığını, Şîa'yı tanıtan bir çalışma yaparak bu harekete mani olmayı hedeflediğini göstermektedir. Ali Münib, Şâfiî mezhebine mensup Filipinlilerin Devvânî'nin Şâfiî olduğunu bilmeleri durumunda Şîî düşüncelere prim vermeyeceklerini ve bunu sağlamak amacıyla da bu tahkîki yaptığını ifade etmektedir. Bkz. Mukaddime, 13. Ayrıca Münib'in kitaba, hadisleri mana üzere rivâyet ve bunları birleştirmesi gibi birtakım eleştirileri de mevcuttur. Bkz. 48-50, 72, 85, 89, 93, 147, 188, 200, 225-226, 305, 348-349.

²⁰⁴ Ahmet Gemi, "Ebû Abdillâh Celâluddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî ve "Risâle fi İ'râbi Lâ İlâhe İllallah" Adlı Eseri", *EKEV*, 18/58, (Kış 2014): 723-737.

²⁰⁵ Ahmet Gemi, yaptığı doktora çalışmasında söz konusu etkiyi bu açıklıkta belirtmemektedir. Bkz. *İbrahim Kûrânî'nin "İnbâhu'l-Enbâh 'alâ Tahkîki İ'râbi Lâ İlâhe İllallah" Adlı Eserinin Tahkîki*, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013), 4, 36-37.

²⁰⁶ Gemi, "Ebû Abdillâh", 725.

²⁰⁷ Eroğlu, "Devvânî", 3: 566; Devvânî, "Arznâme", yay. Kilisli Rıfat Bilge, (İstanbul: Milli Tettebbular Mecmuası, Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni, 2: 5, 1331/1913), 275; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 194, 207, 225; Anay, *Devvânî: Hayatı*, 118.

divanın lüzumunu şer'î ve aklî deliller ışığında savunan bu risâle,²⁰⁸ Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1312/1895) tarafından şer'iyye mahkemeleri yanında aynı amaçlarla çalışması düşünülen Nizâmîye Mahkemeleri'nin de kurulabileceğini²⁰⁹ gösteren klasik bir metin telakki edilmiş, bu mahkemelerin kurulması fikrine karşı ilmiye sınıfından gelebilecek tepkileri önlemek maksadıyla özet olarak tercüme edilip Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin bir toplantısında okunmuştur.²¹⁰ Cevdet Paşa bu risâleyi değerlendirmesinde, huzurunda risâle okunan ulemâ vesâir zevât: "Celâleddîn Devvânî gibi bir zât böyle dedikten sonra anın üzerine kim ne diyebilir", diyerek Devvânî'nin Osmanlı zihin dünyası üzerindeki muazzam etkisini de belirtmiş olmaktadır.²¹¹

6- *Risâle fi et-Teşbihât el-Vâkıa fi Dua es-Salavât* الصلاة في التشبيهات الواقعة في دعاء الصلوات. Allâhümme salli ve allâhüme bârik kelimeleriyle başlayan dualar hakkında olan bir eserdir.²¹² Eserin girişinden anlaşıldığına göre, Devvânî'nin övgüyle bahsettiği Seyyid Safiyyuddin Abdurrahman Hüseyinî Sünnî adlı birinin söz konusu dualarda yer alan Muhammed'e ve âline olan duanın, İbrahim'e ve âline olan duadan daha az ve (derece itibarıyla) daha aşağıda olduğuna dair bilginlerin tartışmalarının çoğaldığını söylediğini duyması üzerine Devvânî bu risâleyi yazdığını²¹³ ifade etmektedir.²¹⁴

7- *Hâşiye alâ Şerh Âdâb el-Bahs* حاشية على شرح آداب البحث. Şemseddin Semerkandî'nin (ö. 600/1203?) *Risâle fi Âdâb el-Bahs* adlı eserine Kemâleddin Mes'ud Şirvânî'nin (ö. IX/XV yy.) yazdığı şerhe, haşiyedir.²¹⁵

8- *Risâle-i Tuhfe-i Rûhânî* روحاني توفه. Bu risâle, *Risâle el-Cefr* gibi çeşitli adlarla da anılmakta²¹⁶ ve harfler metafiziğinin, filozof ve tasavvuf erbabının görüşlerine göre izah edildiği bir eserdir.²¹⁷

²⁰⁸ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 228.

²⁰⁹ Cevdet Paşa, "hukukun şahsîliği" esasının çok dinli, ırklı ve kültürlü Osmanlı Devleti'ne yetmediğini görür ve İslâm hukukunda şer'atın ilgi alanı dışında kalan ve Devlet'e yasa ve yargı yetkisi veren geniş bir alanın bulunduğu gerçeğinden hareketle Osmanlı'da yargının lâikleşmesi anlamına gelen Nizâmîye Mahkemelerini kurar. Aslında Devvânî'nin meşhur Divân-ı Defi Mezâlim adlı risâlesine dayanan bu faaliyetin temelinde, gelişen ve değişen toplum olayları ve ihtiyaçları karşısında "hukuk istiklali ve ülke bütünlüğü ve bağımsızlığı" düşüncesi yatar. Ethem Ruhi Fırlı, "Din ve Devlet İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 13/38, (Ankara, 1997):605.

²¹⁰ Anay, "Celâlüddîn ed-Devvânî", 9: 257-262.

²¹¹ Devvânî, "Risâle der Divân-ı Mezâlim", trc. Ahmed Cedet Paşa. yay. Cavid Baysun. *Tezâkir*, (40-Tetimme), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1967), 4: 85-91; ayrıca bkz. Timur, *Osmanlı Kimliği*, 94-96; Eyüp Bekiryazıcı, *Devvânî Felsefesinin Ontolojik Temelleri*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), 40-42.

²¹² Çelebi, *Keşf*, 1: 853; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 16: 88, 333.

²¹³ Devvânî, *Risâle fi Hakkı Tevcihi Teşbihi Kemâ Salleyt*, (m002762), vrk. 1128.txt, vrk. 1/a; Devvânî, *Risâle fi Tevcihi't-Teşbihi'l-Vakıa fi Duai's-Salavât*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, No: N02874, vrk. 47/b.

²¹⁴ Anay, "Celâlüddîn ed-Devvânî", 9: 257-262.

²¹⁵ Tüyatok, 3 (İstanbul): 12; Çelebi, *Keşf*, 1: 39.

²¹⁶ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 228; Devvânî, *Şerh-i Hâl*, 452; Şirâzî, *Âsâr-ı Acem*, 310; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 2: 33, 3: 437-438; Tebrîzî, *Reyhânetu'l-Edeb*, 2: 235; Necefi, *Mu'cem Müellifi eş-Şîd*, 177; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 224.

²¹⁷ Ateş, *Farsça Manzum Eserler*, 1: 458-459; Tahrânî, *ez-Zerîa*, 2: 33, 3: 437-438.

9- *Hâşîye alâ Evâil Şerh Mulahhas* حاشية على أوائل شرح ملخص *Şerh el-Çağminî* diye bilinen şerhin baş kısmına yazılan hâşîye olup astronomiyle ilgilidir. Gıyâseddin Mansûr eş-Şirâzî'nin hâşîyesi, Devvânî'nin bu eserine bir reddiye mahiyetindedir.²¹⁸

Ayrıca klasik kaynaklar, Devvânî'nin bu eserlerinden başka ona, sayıları azımsanmayacak kadar irili ufaklı başka eserler; siyasî, dinî, ilmî vb. gayelerle çeşitli yer ve kişilere gönderdiği mektuplar ve verdiği icâzetnâmeler nisbet etmektedir.²¹⁹

Sonuç

Devvânî İslâm düşüncesinin üç ana ekolünü oluşturan Kelâm, Tasavvuf ve Felsefe düşünce ekollerini bir şekilde mezcetmeye, ele aldığı konuları, her üçünün de metot ve muhtevâlarından istifade ederek ortaya koymaya ve düşünce sistematığı ile eserlerini, sacayaklarını bu disiplinlerin oluşturduğu bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Devvânî'nin de, kendisinden sonraki dönemlerde otorite kabul edilmesinin ve eserlerinin çokça tutulmasının önemli sebeplerinden birinin onun düşünce ve çalışmalarındaki bu özellikler olduğu düşünülmektedir. Nitekim XV. yüzyıldan sonraki İslâm düşünce tarihini inceleyenler, anılan üç düşünce ekolünün hangisinden hareket ederlerse etsinler, mutlaka konu bağlamında onun adı ve fikirleriyle karşılaşmaktadırlar.

Devvânî, İslâmî ilimlerin hemen tamamında eser vermiş bir âlimdir. Ancak söz konusu eserlerinin çoğunda tasavvuf felsefesini öncelediği görülmektedir. Bu eserlerinin az bir kısmı müstakil birer çalışma iken geriye kalanlar çeşitli alimlerin eserlerine yapılmış şerh veya hâşiyeler niteliğindedir. Devvânî'nin telif ettiği bu eserler, muhtevasıyla başta Osmanlı medrese kültürü olmak üzere sonraki dönem jenerasyonları olabildiği kadar etkilemiştir. Bu itibarla onun bıraktığı mirası tanıyıp öğrenmek gerektiği, zira toplumsal belleğimizin arka planında duran düşünce yapısının bu eserlerin öğretisiyle şekillenmiş olduğunu bilmek izahtan varestedir. Buradan hareketle biz de söz konusu eserler ile müellifinin düşünce kodlarını ortaya koymaya çalıştık.

Kaynakça

Abbas el-Azzâvî, Abbas b. Muhammed b. Samir. *Tarihu'l-Irak Beyne İhtilaleyn*. Kum: İntişaratü's-Şerîf er-Radi, 1410.

Ahmed, Salim Abdurrezzak. *Fihrisu Mahtutati Mektebeti'l-Evkafî'l-Amme fî'l-Mevsil*. Musul: Vizaretu'l-Evkaf, 1975.

²¹⁸ Mar'aşî, *Mecâlis*, 2: 227; Tabatabâî, *Ricalü's-Seyyid*, 2: 142-143; el-Emin, *A'yânü's-Şîâ*, 9: 122; Devvânî, *Şerh-i Hâl*, 451; Tuysirkânî, "Giriş", *Selâsu Resâil*, 25.

²¹⁹ Anay, "Celâlüddîn ed-Devvânî", 9: 257-262.

- Ahmed-i Râzî, Emin. *Heft İklim*. Tahran: Kitabfuruş-i Ali Ekber İlm; Kitabfuruş-i Edebiyye, 1341hş.
- Akbay, Cevdet. *Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsir-u Kul ya Eyyuhel Kafirun*, (edisyon kritik). Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987.
- Akman, Mustafa. “Kelâm Bağlamında Mûsâ Kâzım Efendi Ve “Zevra Ve Hevra” İsimli Esere Yaptığı Tercüme Ve Şerhin Sadeleştirilmesi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/50, (2017): 863-881.
- Akman, Mustafa. *Celâleddin ed-Devvânî ve ahlâkî, siyâsî, felsefî, tasavvufî ve kelâmî görüşleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Akman, Mustafa. *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Akman, Mustafa. *İbn-i Arabî: Kelami Tartışmalar, Sorular, Şüpheler*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2017.
- Altıntaş, Ramazan. “İslam İnancının Temel Klâsikleri: "Akâid Risâleleri"”. *Kültürümüz ve Kitap (Sempozyum Tebliğleri 4-6.05.2007)*, Haz: Ş. Tutçu - O. Kavaklıoğlu, 60-71, Sivas: Kemal İbn-i Hümmam Vakfı Yayınları, 2007.
- Alûsî, Şehâbeddîn Mahmûd. *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, t.y.
- Anay, Harun. “Celâlüddîn ed-Devvânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 257-262. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Anay, Harun. “Mîr Gıyâseddin Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 125-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Anay, Harun. *Celâleddin Devvânî: Hayatı, Eserleri Ahlak Ve Siyaset Düşüncesi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994.
- Arslan, Mehmet Fatih. “Sühreverdi'nin Heyâkülu'n-Nûr'u Nasıl Anlaşılmalı?: Devvânî ve Deşteki Şerhleri Bağlamında Bir İçerik Analizi”. *İslâmî İlimler Dergisi*, 12/1, (2017): 239-258.
- Arslan, Mehmet Fatih. *Celâleddin Devvânî'nin Varlık Felsefesi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Aşık, Fahreddin. *Celâleddini Devvânî ve Hudus Nazariyesi*. Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1974.
- Atbaş, Suat. *Adudiddin el-İci'nin Akâid Metni Üzerine Yapılan Şerh ve Hâşiyeler*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2007.

- Ateş, Ahmet. *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler/* Üniversite ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri. Ankara: MEB, 1968.
- Bekiryazıcı, Eyüp. *Devvânî Felsefesinin Ontolojik Temelleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.
- Bursalı Mehmed Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. (haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen). İstanbul: Meral Yayınları, 1972.
- Cevan, Seyyid Ali Erdelan. *Fihrist-i Kütüb-i Hattı-yi Kitabhane-i Merkez-i Asitan Kuds Rezevî*. 2. bsk., Meşhed: Astane-i Kuds-i Razavi, 1986.
- Demir, Osman. “Teselsül”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 536-538. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Demirci, Osman. “Medrese Geleneğinde Akâid ve Kelâm İlmi”. *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11/1, (2013): 253-269.
- Demirci, Osman. *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Devânî, Muhammed Ali. “Risâle-i der Şerh-i Hâl-ı Celâleddîn-i Devânî (Celâleddîn Devvânî'nin Hayatı Hakkında Bir Risâle)”. yay. Muzaffer Bahtiyar. *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî* [Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât-ı Tahrân], 17/3-4, 447-456, Tahrân: Dânişgâh-ı Tahrân Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî, 1349.
- Devvânî. “Arznâme”. yay. Kilisli Rıfat Bilge. *Milli Tettebbular Mecmuası*, II/5, 273-305, Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni, İstanbul: 1331/1913.
- Devvânî. “el-Fau'l-Fasiha”. *el-Mevrid Mecellet Turasiyye Fesliyye Muhakkeme*, 27/2, 87-89, Bağdâd: Vezaretu's-Sekafe ve'l-İlam Irak, 1420/1999.
- Devvânî. “Hâşiye alâ Şerhi Tecrîdî'l-Akâid”. Alâuddin Ali b. Muhammed el-Kuşcî. *Şerhu Tecrîdî'l-Akâid el-Meşhûr bi's-Şerhi'l-Cedîd* (dipnotlarda), tsh.-thk. Hüseyin ez-Zârîî er-Rıdâî, Râyed, Kûm, 1393.
- Devvânî. “İnsanın Hakikati”. (notlarla çeviren: Muhit Mert) *Dinî Araştırmalar*, 1/2, (1998): 199-211.
- Devvânî. “Risâle der Divân-ı Mezâlim”. trc. Ahmed Cedet Paşa. yay. Cavid Baysun. *Tezâkir*, 4, (40-Tetimme), 85-90, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1967.
- Devvânî. “Risâle ez-Zevrâ”. thk. S. A. Tuysirkânî. *er-Resâil el-Muhtâra*, 81-91, Isfahân: Kütübhâne-i Umûmî, 1405 hş.
- Devvânî. “Risâle Halk el-A'mâl”. thk. S. A. Tuysirkânî. *er-Resâil el-Muhtâra*, 67-76, Isfahân: Kütübhâne-i Umûmî, 1405 hk.

- Devvânî. “Risâle İsbâtu’l-Vâcib el-Kadîme”. thk. S. A. Tuysirkânî. *Seb’u Resâil*, 69-114, Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2002/1381.
- Devvânî. “Risâle İsbâtu’l-Vâcibi’l-Cedîde”. thk. S. A. Tuysirkânî. *Seb’u Resâil*, 117-170, Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2002/1381, (İsmail Hacı İsfahânî’nin eseriyle beraber basılmış).
- Devvânî. “Şerh-i Yek Gazel-i Hâce Hâfız”. *Der Şebistân-ı İrfan*, 227-249, Tahran: Mecmu’a-i Resâil-i Fârisî ez Pîrân-ı İrân, 1369 hş.
- Devvânî. “Şerh-i Yek Gazel-i Hâce Hâfız”. y. 21, 7/365-368, 10/537-546, Tahran 1319 hş.
- Devvânî. “Şerhu Risâle et-Tûsî fî İsbât el-Cevher el-Müfârak el-Müsemma bi el-Akl el-Küllî”. thk. Recep Duran. *Bilim ve Felsefe Metinleri* (Nefsu’l-Emr Risaleleri), 1/2, 77-92, Ankara: Öncü Kitap, 1992.
- Devvânî. “Şevâkil el-Hûr fî Şerh Heyâkili’n-Nûr”. thk. S. A. Tuysirkânî. *Selâsu Resâil*, 99-261, Meşhed, 1411 hk.
- Devvânî. “Tefsiru Sûreti’l-İhlâs”. thk. S. A. Tuysirkânî. *er-Resâil el-Muhtâra*, 35-61, Isfahân: Kütübhanê-i Umûmî, 1405 hk.
- Devvânî. “Unmûzecu’l-Ulûm”. thk. S. A. Tuysirkânî. *Selâsu Resâil*, 263-340, Meşhed, 1411hş.
- Devvânî. *Ahlâk-ı Celâlî Arapça Çevirisi*. Mütercim: belirsiz, Hattat: Muhammed Necib el-Eyyubî el-Maruf bi Suyulcizâde, Yazım tarihi: 1220, Eski Kayıt: 2325, Yeni Kayıt: 1909. Nuruosmaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Celâl Şerhu el-Akâid el-Adudîyye*. İstanbul: Matbaa-ı el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevî, 1290.
- Devvânî. *el-Hâşiye alâ ez-Zevrâ* (Havrâ). İstanbul: Tasvir-i Efkar Matbaası, 1286. Eser üç risâleden oluşmaktadır. Sırasıyla: a. *ez-Zevrâ [ve’l-Havrâ]* (2-16) b. *el-Hâşiye alâ ez-Zevrâ* (17-48) c. *Hâşiye alâ hutbeti’z-Zevrâ* (49-62).
- Devvânî. *el-Hâşiyetu’l-Cedide ale’s-Şerhi’l-Cedid ale’t-Tecrid*. Fatih blm., no: 002957 (FATIH2957), [y.y.], [t.y.], 89 vrk. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *el-Hâşiyetu’l-Cedide ale’s-Şerhi’l-Cedid*. Fatih blm., no: 002932 (FATIH2932), [y.y.], [t.y.], 76 vrk. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *er-Risâletu’l-Kalemîyye*. [y.y.]: No: 4909, [t.y.], vrk. 39/b-42/a. Nuruosmaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Hakikat el-İnsan ve er-Rûh el-Cevvâl fî el-Avâlim*. yay. M. Zâhid el-Hasan el-Kevserî, Kahire: Mektebu Neşri’s-Sekafiyye’l-İslamiyye, 1366/1947. [İBB-Atatürk Kitaplığı (Osman Ergin Arapça Kitaplar Demirbaş: OE_Arp_01623)].

- Devvânî. *Hakikat-ı İnsaniye Risâlesi Tercümesi*. müt. Abdülaziz Mecdi Tolun, demirbaş: OE_Yz_000102/01 /Osman Ergin Yazmaları bölümü. İBB Atatürk kitaplığı.
- Devvânî. *Hâşiye alâ et-Tasavvurât* (Hâşiye ala Hâşiyeti's-Seyyid ala Şerhi's-Şemsiyye). İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi blm., no: 00867, 1307.
- Devvânî. *Hâşiye alâ hutbeti'z-Zevrâ*. İstanbul: Tasvir-i Efkar Matbaası, 1286: 49-62. Eser üç risâleden oluşmaktadır. Sırasıyla: a. *ez-Zevrâ [ve'l-Havrâ]* (2-16) b. *el-Hâşiye alâ ez-Zevrâ* (17-48) c. *Hâşiye alâ hutbeti'z-Zevrâ* (49-62).
- Devvânî. *Hâşiye alâ Şerhi't-Tecrid li-Ali el-Kuşci*. Hamidiye blm., no: 001438 (HAMIDIYE1438), [y.y.], [t.y.], 5/b-84/a vrk. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Hâşiye alâ Şerhi't-Tecrid'il-Cedid*. Mehmed Ağa Cami blm., no: 00132 (MEHMEDAGACAMI132), [y.y.], [t.y.], 130 vrk. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Hâşiye ale's-Şerhi'l-Cedid li-Ali Kuşcu*. Reşid Efendi blm., no: 000301 (RESIDEFENDI301), [y.y.], [t.y.], 112 vrk. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Mebde ve Meâd Zevrâ ve Havrâ*. müt. Mûsâ Kâzım, Şehzadebaşı: Dâru'l-hilâfeti'l-aliyye, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1335.
- Devvânî. *Risâle fi fâ el-Fasiha*. Pertevniyal blm., no: 00936, vrk. 106/a-107/b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi Hakk İmânı Fir'avn*. İBB Belediye Yazmaları bölümü no: Bel_Yz_K.000123/09, vrk. 332/a-334/a. İBB Atatürk kitaplığı.
- Devvânî. *Risâle fi Hakkı Tevcihi Teşbihi Kemâ Salleyt*. (m002762), vrk. 1-a. 1128.txt, www.al-mostafa.com, <http://ricasdb.ioc.u-tokyo.ac.jp>.
- Devvânî. *Risâle fi Kelimetit-Tevhid*. Reşid Efendi blm., no: 00007, 95/b- 98/b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi Mes'eleti Halk el-A'mâl*. (thk. İlyas Üzümlü), Celaleddin ed-Devvânî ve er-Risâle fi Mes'eleti Halkı'l-A'mâl Adlı Eseri (Edisyon Kritik). Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1985.
- Devvânî. *Risâle fi Tahkiki İmânı Fir'avn*. N04920, vrk. 148-149. Nuruosmaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Risâle fi Tevcihi't-Teşbihi'l-Vakıa fi Duai's-Salavât*. No: N02874, 47/b-48/a vrk. Nuruosmaniye Kütüphanesi.
- Devvânî. *Şerh-i Beyti ez Gülşen-i Rûz*. Tahran: 1342 hş.
- Devvânî. *Şerh-i Rubâiyyât*. nşr. Mehdî Dehbâşî, Tahran: 1368 hş./1990.
- Devvânî. *Şevâkilü'l-Hûr fi Şerhi Heyâkili'n-Nûr li's-Sühreverdî*. thk. M. Abdulhak ve M. Kevken,

- Bağdât: Beytu'l-Verrak, 2010.
- Devvânî. *Tefsîr Sûret el-Kâfirûn*. (thk. Cevdet Akbay). Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsir-u "Kul Yâ Eyyuhel-Kâfirûn" (Edisyon Kritik). Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987.
- Devvânî. *Tehlîliyye Şerhu Lâ İlâhe İllallah*. tsh. ve Şerh: Ferište Ferîdûnî Furûzende, Tahrân: İntişarat-ı Müessese-i Keyhân, 1373.
- Diynanî, Ğulamhüseyn İbrahimî. *Celâleddin Devanî Filozof-i Zovki Teellüh*. Tahrân: İntişaraât-ı Hermes, 1390/2012.
- Duran, Recep. "Mevâkîf Ve Şerh Ve Hâşiyeleri". 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (Eylül 2007)*, 127-153, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008.
- Durmuş, İsmail. "Muhtasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 57-59. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Efendi el-İsbahânî, el-Mirza Abdullah. *Riyâdu'l-Ulema ve Hiyadu'l-Fudala*. thk. es-Seyyid Ahmed Hüseyinî, Mahmud el-Mar'aşî, Kum: 1401.
- Emin, Seyyid Muhsin. *A'yânü's-Şîâ*. thk. Hasan el-Emin, Beyrut: Dâru't-Taaruf, 1983.
- Emrullah, Alî bin – Hâdimî, Muhammed. *İslâm Ahlâkı*. 79. bsk., İstanbul: Hakikat Kitâbevi, 2009.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.
- Eroğlu, Muammer. "Devvânî". *İslâm Ansiklopedisi*, 3: 565-566. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977.
- Fehim, Süleyman. *Sefinetü's-Şuara*. Devletşah b. Bahtışah Semerkandi Devletşah özet Osmanlıca çevirisi, İstanbul: Tabhane-i Amire, 1843/1259.
- Feridun Bey, Ahmed. *Münşeâtü's-Selâtin*. İstanbul: Dâru't-tibâati'l-âmire, 1858.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Din ve Devlet İlişkileri". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 13/38, (Ankara, 1997): 581-611.
- Gemi, Ahmet. "Ebû Abdillâh Celâluddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî ve "Risâle fi İ'râbi Lâ İlâhe İllallah" Adlı Eseri". *EKEV*, 18/58, (Kış 2014): 723-737.
- Gemi, Ahmet. *İbrahim Kûrânî'nin "İnbâhu'l-Enbâh 'alâ Tahkîki İ'râbi Lâ İlâhe İllallah" Adlı Eserinin Tahkîki*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kelâm Tarihi- Kişiler Görüşler Eserler*. 2. bsk., Konya: Esra Yayınları, 1998.
- Görgün, Tahsin. "Adudüddin el-İcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 410-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Günaltay, M. Şemseddin. *Felsefe-i Ülä: İsbât-ı Vâcib ve Ruh Nazariyeleri*. (haz. Nuri Çolak), İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- Güney, Ahmet Faruk. *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlas Suresi Felsefî Tefsir Geleneği -Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlas Sûresi Tefsiri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Hâirî, Abdülhüseyn (yay. haz.). *Fihrist-i Kitabhane-i Meclis-i Şura-yı Milli*. Tahran: Meclis-i Şura-i Milli, 1966.
- Handmîr, Gıyâseddin b. Hümamiddin el-Hüseynî. *Rical-ı Kitab-ı Habib es-Siyer ez Hamle-i Mogol ta Mergi Şah İsmail-i evvel*. Toplayan: Abdülhüseyn Nevayî, Tahran: Encümen-i Asar ve Mefâhir-i Ferhengi, 1379.
- Handmîr, Gıyâseddin b. Hümamiddin el-Hüseynî. *Tarihu Habib es-Siyer fi Ahbari Efradi Beşe*. 3. bsk., Tahran: Kitâbfuruş-i Hayyam, 1983/1362.
- Hasan-ı Rumlu. *Ahsenü't-Tevârih*. (A chronicle of the early Safawis being the Ahsanu't-tawarikh of Hasan-ı Rumlu- Persian text), ed. Charles Norman Seddon, Baroda: Oriental Institute, 1931.
- İbn-i Haldûn. *Mukaddime*. (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı Padişahı". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13/4, (1958): 68-79.
- İsfehânî, Ebu's-Sena Şemseddin. *Tesdidü'l-Kavâid fi Şerhi Tecrîdi'l-Akâid el-meşhur bi şerhi't-tecrîdi'l-kadîm*. tsh.-takdim: Halid b. Hammad el-Advani, Kuveyt: Daru'z-Ziya, 2012.
- İsmail Paşa, Bağdatlı. *Hediyyetü'l-Arifin Esmâi'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannafin*. trc. Kilisli Rifat Bilge, tsh. İbnülemin M. Kemal İnal, Avni Aktuç, (Zeylu Keşfü'z-zünun), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1955.
- Karamelekî, Ahad Feramuz. "Ara ve Asarı Mantûki Celâleddîn Devvânî". *Fasılname-i Endişe-i Dini Danişgahi Şiraz* (Şiraz Üniversitesi Dini Araştırmalar Dergisi), 85- 96, Devre-i Evvel, 10, Bahar 1383.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife. *Keşf ez-Zünûn an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünun*. tsh. M. Ş. Yaltkaya, Kilisli R. Bilge, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1941 vd.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife. *Mizânu'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ehak/ İslamda Tenkid ve Tartışma Usulü*. sdl. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, İstanbul: Marifet Yayınları, 1990.
- Kaya, Eyyüp Said. "Muhtasar (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Kazvîni, Hekimşah Muhammed. *Tercüme-i Mecâlis en-Nefâis*. Ali Şir Nevâî'nin, Tezkire-i Mecâlisü'n-Nefâis, yay. haz. Ali Asgar Hikmet, Tahran: Kitabfuruş-i Menuçehri, 1363hş.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cem el-Müellifin*. Beyrut: Mektebetu'l-Müsenna ve el-İhyâ el-Türâs el-Arabî, ts.
- Kuşçu, Alâeddin Kuşçu Ali b. Muhammed Ali. *Şerhu Tecrîdi'l-Kelâm = eş-Şerhu'l-Cedîd ale't-Tecrîd*. Tebriz: Matbaa-i Abbas Ali, 1301.
- Lekesiz, Hulusi. "Osmanlılarda Sünnî-Hanefî Geleneğinin Oluşmasında Ulemânın Rolü". *Osmanlı: bilim*, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenat. *el-Fevâid el-Behiyye fî Teracimi'l-Hanefiyye; et-Ta'likâtu's-Seniyye ale'l-Fevaidi'l-Behiyye*. tsh. ve ta'lik: M. B. Ebû Firas en-Na'sani, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1324.
- Mar'aşî, Kâdı Nurullah Şüsterî (et-Tüsterî). *Kitab-ı Müstetâb-ı Mecâlis el-Mü'minin*. Tahran: 1365hş.
- Mecdî, Mehmed. *Hadâiku's-Şekaik*, Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri. haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Mehdilî, es-Seyyid Muhammed Akil b. Ali. *Felsefî Tasavvuf*. (çev. Mustafa Kılıçlı), İstanbul: Birey Yayıncılık, 1998.
- Müneccid, Selahaddin. *el-Mahtûtât el-Arabîyye fî Filistin*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1982.
- Münib, Abdullah Hac Ali. "Mukaddime ve Notlar". *ed-Devvânî, el-Hucecu'l-Bâhire fî İfhâm'ut-Taifet'il-Kâfîret'il-Fâcîre ve Huve fî'r-Redd ale'r-Rafîda*. 1. bsk., Mektebt'ul-İmâm el-Buhârî, 2000.
- Necefi, Ali el-Fazıl el-Kaînî. *Mu'cem Müellifi eş-Şîâ*. Kum: Vizaretu'l-İrşadi'l-İslâmî, 1984.
- Ni'met, Abdullah. *Felasifetü's-Şîâ hayatuhum ve asaruhum*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnani, 1987.
- Nurbahş, Sima Sadat. "Zindg-yi Asarr-u Endişehay-ı Celâleddîn Devvânî (Celâleddîn Devvânî'nin Hayatı, Eserleri ve Düşünceleri)". 207-228, *Tahkikat-ı İslami*, 13/1-2, Bahar - Tabistan 1378.
- Özervarlı, M. Sait. "Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 331-332. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Pattabanoğlu, Fatma Zehra. *İbn Kemmûne ve Felsefesi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Pürcevâdî, Rıza. "Kitabşinasiy-i Asar-ı Celâleddîn Devvânî (Celâleddîn Devvânî'nin Eserlerinin Tanıma)". *Mearif*, 15/1-3, 81-137, Fer verdin-aban 1377.

Rosenthal, Erwin I.J. *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi*. (çev. Ali Çaksu), İstanbul: İz Yayınları, 1996.

Saçaklızâde, Muhammed b. Ebubekir el-Mar'aşî el-Hanefî. *Reddu'l-Celal* (Celâl'e Reddiye). vrk. 6-10, 1125.txt, <http://ricasdb.ioc.u-tokyo.ac.jp> - www.al-mostafa.com.

Saçaklızâde, Muhammed b. Ebubekir el-Mar'aşî el-Hanefî. *Reddu'l-Celal* (Celâl'e Reddiye). Esad Efendi blm., no: 03584/3, müst. Muhammed el-Kefevî, yayın tarihi: 1162, vrk. 33-45. Süleymaniye Kütüphanesi.

Sarioğlu, Hüseyin. "Osmanlı'da Felsefe-Kelâm-Tasavvuf İlişkileri". *Osmanlı: bilim*, ed. Güler Eren, 8: 220-221, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn. *ed-Dav'u'l-lâmi li-ehli'l-karni't-tâsi'*. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayat, t.y.

Serbestzâde, Ahmet Hamdi. *İlm-i Kelâmdan Akâid-i Adudîyye Şerhi Celâl Tercümesi*. Trabzon: Serasi Matbaası, 1310.

Sıddıqî, Bakhtyar Husain. "Celâleddin Devvânî". (çev. Emrullah Yüksel), Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6, (Erzurum, 1986): 175-180. (Bu makale ayrıca Kasım Turhan tarafından da tercüme edilip yayınlanmıştır. bkz. *İslam Düşüncesi Tarihi*, 1990, 3/103-108.)

Soyal, Fikret. *Celaleddin ed-Devvânî'nin Firavun'un İmanı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2004.

Şeşen, Ramazan- İzgi, Cevat- Akpınar, Cemil. *Köprülü Kütüphanesi: Yazmalar Kataloğu/ Fihrisu Mahtutati Mektebeti Köprülü*. İstanbul: İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1986.

Şirâzî, Fursatu'd-Devle. *Âsâr-ı Acem*. Tahran: Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1983.

Tabatabâî, Muhammed Mehdi b. el-Murtaza Bahrülulum. *Ricalü's-Seyyid Bahru'l-Ulum/ el-Ma'rûf bi el-Fevâid er-Ricâlîyye*. thk. Seyyid M. Sad Bahrülulum, Hüseyin Bahrülulum, Tahran: Mektebetu's-Sadık, 1944.

Tahrânî, Muhammed Muhsin Aga Büzürg-i. *ez-Zerîa ila Tasanifi's-Şîâ: el-Müstedrekât*. haz. Seyyid Ahmed Hüseyini, Beyrut: Dâru'l-Edva, 1986.

Taşköprülüzâde, Ebu'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi (Taşköprüzâde). *eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1975.

Taşköprülüzâde, Ebu'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi. *Miftahu's-Saade ve Misbahu's-Siyade fi Mevzuati'l-Ulum*. thk. Kamil Kamil Bekri, Abdülvehhab Ebü'n-Nur, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, 1968.

- Tebrîzî, Muhammed Ali b. Muhammed Tahir Müderris. *Reyhânetu'l-Edeb fî Terâcimi'l-Ma'rûfîn bi'l-Künye evi'l-Lakab: Küna ve Elkab*. Tebriz: Çaphane-i Şafak, 1347hş.
- Timur, Taner. *Osmanlı Kimliği*. 3. bsk., İstanbul: İmge Kitabevi, 1998.
- Tiryaki, Mehmet Zahit. "Sa'deddin Taftazânî'nin Tehzîbü'l-Mantık İsimli Eseri: Sunuş, Tahkîk, Tercüme". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 17/32, (2012): 129-167.
- Toksöz, Hatice. "İslâm Düşüncesinde İsbât-ı Vâcib Problemi: Celâleddîn ed-Devvânî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 7/2, (2014): 25-70.
- Topaloğlu, Bekir. *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981.
- Turgut, Ali Kürşat. "Devvânî ve Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eseri". *EKEV*, 18/59, (Bahar 2014): 443-455.
- Turgut, Kadir. "Ahlâk-ı Celâlî, Celâleddîn-i Devvânî, (Nşr. Abdullah Mes'ûdî Ârânî, Tahran: İntişârât-i Ettılâât, 1391/2012, 403 sayfa)". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 32, (2014): 170-176.
- Tûsî, Ebu Cafer Nasirüddin Muhammed b. Muhammed b. Hasan. *Tecrîdu'l-İ'tikâd*. thk. M. Cevad Hüseyini Celâlî, Kum: Mektebetu'l-İ'lami'l-İslâmî, 1986.
- Tuysirkânî, Seyyid Ahmed. "Giriş". *Seb'u Resâil*, 13-59, Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2002/1381.
- Tuysirkânî, Seyyid Ahmed. "Giriş". *Selâsu Resâil*, 7-30, (takdim, thk., ta'lik), Tahran: 2002.
- Tüyatok. *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu: Adana İl Halk Kütüphanesi ve Müzesi*. (ed. İsmet Parmaksızoğlu, Abdullah Uysa, haz. Servet Bayoğlu ve diğ.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 1985.
- Uludağ, Süleyman. "Giriş". *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*. 7. bsk., 11-76, İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. 2. bsk., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, (I. cilt) 1972- (II. cilt) 1975.
- Ünver, Ahmet Süheyl. *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946.
- Ünver, Ahmet Süheyl. *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis Ali Kuşci: hayatı ve eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Yayınları, 1948.
- Üzüm, İlyas. *Celaleddin ed-Devvânî ve er-Risâle fî Mes'eleti Halkı'l-A'mâl Adlı Eseri (Edisyon*

Kritik). Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1985.

Vassaf, Osmanzade Hüseyin. *Sefine-i Evliya*. (haz. M. Akkuş, A. Yılmaz), İstanbul: Kitabevi, 2006.

Vural, Resul. *Celaleddin ed-Devvânî ve "Tarifli İlmi'l-Kelam" Adlı Eseri*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2000.

Yavuz, Yusuf Şevki. "el-Akâidu'l-Adudîyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 216. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlmi Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri". *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*, 4, (Ankara, 1980): 273-283.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili: yeni meallî Türkçe tefsir*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.

Yurdagür, Metin. "Devir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 230-231. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yurdagür, Metin. *Bibliyografik Bir Kelâm Tarihi Denemesi*. İstanbul: Er-Tu Matbaası, 1989.

Zebîdî, Ebu'l-Feyz. *İthâfu's-Sâdeti'l-Muttakîn bi-Şerhi İhyâi Ulumi'd-Din*. y.y.: Dâru'l-Fikr, t.y.

Zirikî, Hayreddin. *el-A'lâm: Kamusu Teracimi li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa*. 2. bsk., Kahire: Matbaatu Kustasus, 1954.